

Szilágyi Ferenc

FAZEKAS MIHÁLY ISMERETLEN VERSE

A *Lúdas Matyi* írója nem tartozott nagyon termékeny költőink közé: műveinek szövegkritikai kiadása mindössze 72 versét tartja számon.¹ Éppen ezért különös figyelmet érdemel minden eddig ismeretlen, fölfedezetlen költeménye.

Egy idáig kiadatlan versét a prágai Egyetemi Könyvtárban található Kubelik- (Széll-) gyűjtemény 90. számú kötete őrzi, amely mikrofilmre fölvéve megvan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában is.² A verset tartalmazó kötetre Klaniczay Tibor *Sokféle* címmel hivatkozott, s első ismertetőjeként így írta le: „8-rét, papír kötésben; 287 számított lap, utána néhány sztlan [= számozatlan] lev. [= levél]. A kézirat 1829-ben és 1833-ban megjelent folyóiratszámok vannak hozzákötve. A fenti cím a kötésen olvasható; a kötés előtét-lapon pedig ez a bejegyzés látható: »Néhai I. I. [valószínűleg: „T. T.”, azaz: „Tiszteletes”, ill. „Tekintetes”] Farkas Sándor után Balogh Péteré«. A kéziratot a XIX. század első harmadában írhatták össze. A 213. lapig csak latin szövegeket és magyar prózai jegyzeteket tartalmaz, innen kezdve azonban a korabeli diákköltészet jellemző termékeit őrzi, köztük Mapes Kortsma-dal-át.”³

A gyűjtemény összeírójáról, illetőleg az összeírás helyéről a kötetből nem sokat tudunk meg; a 212. lapon ez a bejegyzés olvasható: „Az eddig valókat F. Bányánn irtam 1829-ben. Septem-ber és October Hónapokban.” F. Bányá bizonyosan azonos a Szatmár megyei Felsőbányával: a kötet tartalma is arról tanúskodik, hogy Kelet-Magyarországon írták össze.

Az Akadémiai Könyvtárban levő mikrofilm a kötet latin nyelvű anyagát nem tartalmazza, de a magyar nyelvű szövegek alapján is következtethetünk a „Sokféle” összeírójára. A kötet a 212. laptól a 253. lapig vegyes versanyagot tartalmaz: *Szóbeli játék* címmel tréfás szójátékot, *A' Házasságra vezető Kereszt út* címmel évődő-gúnyos házasságcsúfolót, majd *A' Magyar Országra utazó Olasz' Dalát*: egy gúnyverset az élelmes olasz kereskedőkről. Ez után következik Mapes oxfordi kanonoknak XIII. századi latin „*Kortsma-Dal*”-a s azonos versmértékű magyar fordítása. Ezt szintén közkezdvelt tréfás diákversenek követik: *A' forró levebbe dögölt légy' búcsúztatója* s *A' bús özvegy* (Megholt feleségem! Satis tarde quidem!). Egy kisebb nyelvi tréfa s egy epigramma után pedig Domokos Márton debreceni főbíró halálára (1764) írt latin nyelvű búcsúztató következik: *Epitaphium Martini Domokos a quodam Anonymo cpositum* [= compositum] (245–251.).

A következő oldalon olvasható *Ügyészi észrevétel* című anekdota a másolás időpontjára nézve nyújt tájékoztatást: „Sz. H. M. Társ. [= ? Magyar Társalkodó] 1834–2^{ik} félv. 88.” (252.) Ez után a 253–274. lapon újabb verssorozat következik, ezzel a címmel: *Néhány Darabok a' „Doromb”-ból*. Összesen kilenc, többnyire tréfás eredeti versből, illetőleg versfordításból áll ez a fejezet (253–277.), utána egy másik hosszabb egység kezdődik, ezzel a címmel: *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendáriom a' Szalontai Egyházi Megyére nézve az 1836-dik szökő Esztendőre*. Ennek anyaga után csupán két vers található még a kézirat gyűjteményben: *Igy énekelt egy Német Asszony a' Békési Vásárban* (az „Olasz' Dalá”-hoz hasonló, komikus nyelvbotlásokkal tarkított monológ szerű előadása annak, hogyan használta ki a német asszony az emberek szorultságát az 1838-i nagy pesti árvízkor (284–286.); ez után következik a kötet utolsó darabja: a Fazekas Mihály nevével jegyzett vers, a következőképpen:

¹ L.: Fazekas Mihály összes művel I–II. Sajtó alá rendezte JULOW Viktor és KÉRY László. Bp. 1955.

² MTAK Mikrofilmtára: A 161/VII. STOLL Béla bibliográfiájában (A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája [1565–1840]. Budapest, 1963. A továbbiakban: STOLL) a 760. szám alatt.

³ MTA I. OK VII. [1955] 434–435.

Mundus vult decipi, decipiatur ergo.

Hogy Megváltónk eleget tett
'S itt lent mindent elvégezett;
A' mit vállalt ő magára
Az emberiség' javára:

Míg kimutatná Attyának
Érdemét áldozatjának
Mint jól nevelt fiaira
Ezt bizta tanítványira:

Ti majd szélyvel oszoljatok
'S minden népet tanítsatok,
Az isteni tiszteletre
És költsönös szeretetre; —

De hát az ördögök feje, —
Midőn megtörvén ereje,
És minden hatalma itt fent
Örökre poklába le ment, —

Szolgálatjában felhízott
Tanítványira mit bizott?:
A' felső sor foglatja —
Deák nyelven azt mutatja.

Az az, minthogy a' tudatlan
Nép setétben örömet van:
Azt vakítani is örökké
Tegyék kötelességekké,

Hogy tsak ötet 's öket félje
A' tisztán nézőt gyűlölje. — —
Nem kell hát sokat vi'gálni,
Igen könnyű kitalálni,

Kik Jézus' tanítványai
És kik Belzebub' szolgái
Amazok mindent tanítanak,
Ezek meg mindent vakítanak.

Fazekas Mihály

A kötet utolsó harmadáról, a 253—287. lap anyagáról Stoll Béla ezt mondja bibliográfiájában: „Másolatok nyomtatásban megjelent kötetekből: a »Doromb«-ból, a »Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium«-ból (1836) és másokból.”⁴

Ha ez így volna, s a kötet 253. lapjától másolatok következének nyomtatásban megjelent írásokról, akkor Fazekas verséről is azt gyaníthatnánk, hogy nyomtatásban már megjelent valahol, csak mindeddig nem került bele a kötetekbe. A tüzetesebb vizsgálat azonban másról győz meg.

„Doromb” címmel létezett ugyan egy debreceni időszakos kiadvány, ennek azonban csupán egyetlen, 1861-i példányát találtam meg könyvtárainkban.⁵ Elvileg elképzelhető, hogy Debrecenben már az 1830-as években is létezett egy *Doromb* című helyi kiadvány, valószínűbbnek látszik azonban, hogy a másoló által említett *Doromb* egy kéziratossági kiadvány gyűjtemény elnevezése volt. Ezt erősíti meg a kötet következő szakasza is: *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium* ugyanis nem létezett: a sajtótörténet sem tud róla, de maga a fejezet szövege is elárulja, hogy itt n a p t á r p a r ó d i á v a l van dolgunk, nem pedig valamelyik korabeli

⁴ L.: STOLL: i. m. 377.

⁵ „*Doromb* pengetik többen. Kiadja TELEGDI Lajos. Ára 5 új kr [= krajcár].” Az utolsó (24.) lapon ez a kolofon található: „Nyom[tatódott] Debreczenben, Okolicsányi és Társánál, 1861.”

kalendárium tartalmának kivonatos másolatával. *Közhasznú és Mulattató Hazai vagy Nemzeti Kalendárium* címmel 1814-től Trattner Mátyás és Károlyi István nyomdája adott ki egy szép-irodalmi anyagot is tartalmazó igen népszerű naptárt: voltaképpen ezt utánozta nemcsak címében, hanem szerkezetében és beosztásában is a *Sokféle összeírója*, amint ez az egybevetésből kitűnik. A Trattner—Károlyi-féle *Közhasznú és Mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium* (a naptár alkalmanként ilyen címmel jelent meg) 1836-i kiadása a korábbi évek gyakorlatának megfelelően „Emlékeztető kérelem”-mel kezdődik: „Nemzeti kalendáriumunknak h u s z o n k e t t ő d i k é v i f o l y t a t á s á t n y ű j t j u k b é a ’ t i t l. Olvasó Közönségnek 1836ra is, mely ekkoráig mind a’ két magyar Hazában megkülönböztetett kedvezéssel fogadtatott. Ez által buzdíttatván, jövődöben is, kettőztetett iparkodással azon fogunk igyekezni, hogy Olvasóinknak . . . válogatott kiszemelt h a s z n o s é s m u l a t t a t ó darabjainkkal, meny-nyire a’ hely’ szűke engedendi, kedveskedhessünk.”

A kéziratot kötet *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárioma* hasonló „Emlékeztetés”-sel kezdődik: „Egyházi kalendáriumunk’ szerkesztésére az ok indított, hogy az Egyházi Almanach (melyet nagy munkával, határt haladó szorgalommal [= szorgalommal], tsak a’ Szalontai Tractus’ feljegyzésében is, 11 hibákkal helyeztettek Vetsei Jó’sef, Gyikó János, és Jakab Antal Urak) híjjányai kipótoltaának, melyben a’ tsupa száraz számok- ’s neveken kívül semmi irva nem találtatik; nem közzetettvén a’ RCath. és Unitusok’ szokása, kik egyebek között a’ Kalendáriomot is Schematizmusokhoz szokták kaptsolni.

Hogy ha m. a. az első évi munka híjjános, pótolja ki azon ajánlásom, hogy a’ következő időben tökéletesíteni fogom. — Magamat a’ TT. Egyház’ kegyességébe ajánlom, ’s pártfogol-
tatni esdeklem

a’
Szerkesztő.”

A naptárparódia a következőkben is híven követi a Trattner—Károlyi-féle kalendáriumot: az *Emlékeztető kérelem* után a náluk kapható könyveket sorolják fel, így többek között a *Csudálatos Állatok kabinetje* című képes természetrajzi könyvet, amelyet az *Egyházi Kalendárium* is meghirdet, megfelelő aktualizáló, satirikus céllal: „*Tsudálatos állatok kabinetje*, az, az mikor a’ Debreczeni Distr. [= Districtualis] Tábla’ betsületbeli tagjai: Reviczki, Porosz-lai Fridrik, Ravaszdi, Soreli (?) Egei egy Companiában vagynak.” (278.)

A Trattner—Károlyi-féle *Közhasznú kalendárium* 1836-i kiadása „A’ Felséges uralkodó Austriai Ház”-nak, a „Magyar Országi Egyházi Méltóságok”-nak, a „Prókátorok” pesti laká-sának és a „Tekintetes Nemes Vármegyék”-nek ismertetése után „Külömbfélék” című fejezetben anekdotákat s szépirodalmi anyagot közöl: Ányos, Berzsenyi, Vitkovics, Vörösmarty stb. verseiből.

Ezt a beosztást követi az Egyházi Kalendárium összeállítója is, amikor „Rendek és Ország-Bároi”, „Követek”, „Tractuális Prókátorok” stb. cím alatt az egyházmegye személyiségeit veszi tollhegyre.

Az előadottak alapján kísérletet tehetünk arra is, hogy meghatározzuk: ki lehetett a „Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium” összeállítója, illetőleg szerzője.

A tartalmi, tárgyi vizsgálatok afelé mutatnak, hogy — legalábbis a kötet egy részének összeírója — azonos lehetett a gyűjtemény egyik birtokosaként említett Balogh Péterrel, aki-ben viszont az azonos nevű későbbi szuperintendens fedezhetjük föl; ez a Balogh Péter a Szat-már megyei Nábrádon született 1792-ben, a debreceni református kollégiumban tanult, majd Karcagon lett iskolaigazgató, Pesten a királyi táblán jegyző, s rövid bécsi tanulmányút után 1822-ben a nagyszalontai gyülekezet hívta meg lelkészének. Nagyszalontai hivatalát több évti-zedig viselte: 1832-ben esperessé választották, míg végül a tiszántúli református egyházkerület szuperintendense lett Debrecenben.⁶ Személye egyébként Arany János életrajzából is ismeretes: 1831 tavaszán öhozzá folyamodott a szalontai diákköltő az akkor „vacantiában levő preceptor-ság eránt . . .”, s 1836-ban a színészkaland után ugyancsak nála kopogtatott be állásért.⁷

Mint láttuk: a gyűjtemény első, latin nyelvű részéről azt jegyezte be a kötet összeírója, hogy a Szatmár megyei Felsőbányán másolta le 1829-ben. Szatmári származása és rokonsága révén Balogh könnyen elvetődhetett Felsőbányára, de sokkal fontosabb az összeíró személy-azonosításában az a körülmény, hogy a kéziratot kötet tréfás, satirikus „Egyházi Kalendáriumát” „a’ Szalontai Egyházi Megyére nézve” állították össze 1836-ban, tehát akkor, amikor Balogh Péter a szalontai egyházmegye esperese volt. Hogy esetleg ő lehetett a kötet összeírója, illetőleg a kalendáriumparódia szerzője, az a gyűjteményből is kitetszik: a 280. lapon például

⁶ L.: SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891.

⁷ L.: VOINOVICH Géza: Arany János életrajza I. Bp. 1929. 27. és: SÁFRÁN Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. Bp. 1960. 141. IfFüz. 36. sz.

a *Planéták* tréfás felsorolása így kezdődik: „Jupiter . . . Balog Péter.” (Mivel mint esperes, ő volt az egyházmegye feje.)

Ezzel kapcsolatban fölmerülhet az a gondolat is, hogy mégsem közvetlenül Balogh, hanem valamelyik beosztottja — talán a korábbi tulajdonosként említett Farkas Sándor — volt a „Mulattató Egyházi Kalendárium” szerzője: ámbar annyi öniróniát megengedhetett a szalontai esperes is, hogy önmagát az istenek fejének, Jupiternek tegye meg. Szerzősége ellen inkább még az szólhatna, hogy a tréfás kalendáriumparódia írásakor, 1836-ban már negyvennégy éves volt, s az ilyen kéziratos gyűjteményeket inkább diákkorú fiatalemberek szokták összeírni: ez azonban nem kizáró ok, különösen ha tudjuk, hogy már 1829-ben megkezdődött a kötet egybeállítása. S a mi szempontunkból lényegében csak az a fontos — s ez vitathatatlan —, hogy a debreceni szuperintendencia egyházmegyéjében: a szalontai esperességben írták, illetőleg másolták a gyűjtemény anyagát. A „Mulattató Egyházi kalendárium” satirikus aktualizálásaira az „égi jegyek” magyarázatát idézzük:

„Magyarázatja az Égi Jegyeknek:

Kos : Böszörményi.
Bika : Csere.
Kettős : A' két Benéts (?)
Oroszlán : Sófalvi.
Szűz : Pálfi Mihály.
Mérték : (t. i. ittze): Szarka. Continens pro re. cont.
Scorpio : Szendreiné.
Nyilas : Soltész.
Bakk [!] : Szabó.
Vízöntő : (de borból) Szilágyi.
Halak : Öreg Váradi és Lénárt, — mert hal vérűek és juhtemperamentumuak.” (280.)⁸

Ennek a „Mulattató Egyházi Kalendárium”-nak függelékeként található a kötetben a „Német Asszony nótája”, s ezt követően Fazekas Mihály verse. Akár a satirikus kalendáriumparódia anyagába is beletartozhatnának, hasonlóan a Trattner—Károlyi kalendárium szép-irodalmi szemelvényeihez.

Mindenesetre a kötet keletkezésének külső körülményei: az, hogy alkalmasint a Debrecenben végzett Balogh Péter szalontai lelkész és esperes (vagy valamelyik lelkésztestvére) állította össze, megerősítheti a gyűjteménybe Fazekas Mihály neve alatt fölvevett vers hitelességét; Fazekas, aki 1801-től a Kollégiumnak, majd 1806-tól a városnak is perceptora (pénztárnoka) volt,⁹ mindenképpen kapcsolatban lehetett a szalontai egyházmegye lelkészével, hiszen hivatala egyházi teendőkkel járt együtt. A szalontai esperesnek, illetőleg az egyházmegye lelkészeinek is meg kellett fordulniuk hivataluknál fogva Debrecenben, tehát könnyen hozzájuthattak Fazekas verseihez.

A következőkben tartalmi és stiláris tekintetben kell mérlegre vetnünk a verset.

A jellegzetes oktató költemény a kor irodalmi szokásának megfelelően egy közismert szállóige, velős mondás mondanivalóját bontja ki versben. A címül választott szállóige végső fokon talán Sebastian Brant (1458—1521) kiváló német humanista írótól származik, s azt jelenti: „A világ azt akarja, hogy megcsalják — hát csalják meg.”¹⁰

A *Narrenschiiff* szerzője, a kiváló satíraíró maga is az egyházi visszaélésekre alkalmazta szállóigévé lett szentenciáját az előreformáció korszakában. Úgy tűnik, hogy Fazekas, aki sógorával, a Debrecenben lelkészkedő Diószegi Sámuellel együtt, a maga felvilágosult racionalizmusát viszonylag könnyen össze tudta egyeztetni a felvilágosodás sok haladó gondolatát befogadó protestantizmussal¹¹ (lásd a vallási tolerancia kérdését, a fiziko-teológiai szemléletet), itt mintha a Martinovics-mozgalom bukása után megerősödött katolikus visszahatás ellen emelne szót, amely pl. a II. Ratio Educationisszal a protestáns autonómiát ismét veszélyeztette.

⁸ A névsorban szereplő *Szilágyi* nem lehet azonos Arany János barátjával, a szalontai rektorral, mivel az csak 1842-ben került a helységbe.

⁹ L.: JULOW Viktor: Fazekas Mihály. Bp. 1955. 148., 151.

¹⁰ MARGALITS Florilegiuma nem említi a szólás forrását; Révai Nagy Lexikona (Bp. 1916.) szerint Sebastian Brant 1494-ben megjelent *Narrenschiiff*-jében már megvan németül, így: „Die Welt die will betrogen syn.” A lexikon szerint különben: „Közhiedelem szerint Paracelsus mondta először . . .” Egy újabb idézetgyűjtemény a német reformáció írójának, Sebastian Francknak (1599—1642) tulajdonítja: ő használta volna először latinul *Paradoxa Ducenta Octoginta* című munkájában, 1542-ben. (L.: Thomas Benfield HARBOTTLE: Dictionary of Quotations [Classical]. New York é. n.) Akár Branttól, akár Francktól származtatjuk a szentenciát, mindenképpen az egyházkritika légkörében született meg, akárcsak Fazekas verse, amelyet intonált.

¹¹ Arra nézve, hogy a felvilágosodásnak Magyarországon a protestánsoknál volt legtermékenyebb talaja, I. George BARANY: Hoping against Hope: The American Historical Review. 1971. 336.

Vallási keretek között, a bibliai történetek fogalomvilágánál, jelképrendszerénél marad, amikor „Jézus’ tanítványai”-val „Belzebub’ szolgái”-t állítja szembe: tekintetbe kell azonban vennünk, hogy oktató, felvilágosító versét vallásos hitben nevelkedett közönségnek szánta, s így természetsszerűleg az ő fogalmi rendszerükhöz igazodott; de magának Fazekasnak a világ-nézete is konzervatívabb lehetett, mint barátjának, Csokonainak materializmussal színezett deizmusa.

A bibliai stílusú példázatban egyik „kulcsszó” a „Jézus’ tanítványai”, a másik a „Belzebub’ szolgái”: az igazi és az ál próféták; a Krisztus „Szólgálatjában felhízott”, a „tudatlan Nép”-et „setét”-ben tartó, sőt „vakító” tanítványok elítélésében a felvilágosodás hiva beszél — s e tanítványokon aligha érthetünk mást, mint a klérus egyes vezetőit, a felvilágosodás ellenfeleit.

Fazekas nemes felvilágosult nézeteitől azonban távol állt a felekezeti türelmetlenség, bár a „költőnős szeretet” elvének megbontóit s az örökké „vakító”-at a protestáns olvasók első-sorban bizonyára a katolikus egyház képviselőivel azonosították. Éppen Fazekas felvilágosult humanizmusa miatt azonban, amelyet *A perzsa fejedelem* című versében is kifejezett („Minden vallás országomban tisztelgetben tartódjon.”) más magyarázat s közvetlenebb indítók keresésével is meg kell próbálkoznunk, noha Ibrányi Farkas királyi biztos debreceni működése felekezeti kérdéseket is bolygatott (panaszt tett pl. a r. kat. parókia felépítésének s a megrongálódott katolikus templom kijavításának késedelme miatt), s a békétűrő Fazekast is egy gúnyvers megírására kényszerített 1815-ben (*Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi, 1815.*).

Fazekas sógorát s társszerzőjét a *Magyar füvészkönyvben*, Diószegi Sámuel több támadás érte, amiért lelkész létre természettudományokkal foglalkozott. A gáncsoskodóknak ő maga felelt a *Füvészkönyv* megjelenését követő évben, 1808-ban kiadott prédikáció-gyűjteményében, az *Erköltsi tanításokban*.¹² A magyar felvilágosodás e jellegzetesen szép terméke szerint Diószegi a felvilágosodás (illetőleg: felvilágosítás) valóságos katedrójának tekintette a szöveget, s — a fiziko-teológiai keretein belül¹³ — a csillagászat, botanika, állattan új felfedezéseit magyarázva folytatta ismeretterjesztő munkáját a templomban. Molnár Ágnes találoán írta róla: „Diószegi a Füvészkönyv megszerkesztésével nagy és értékes munkát végzett, de papi hivatását sem hanyagolta el, hiveinek igyekezett az elgondolása szerinti legjobbat nyújtani: *tanította* őket prédikációkban.”¹⁴

Prédikációs könyve bevezetőjében így magyarázta, s védte meg a maga botanikai munkásságát: „Midőnn a’ közelebb múlt esztendőkbenn, a’ Magyar Füvész Könyv’ kidolgozásábann és kiadásábann, jó Barátomnak és Atyámfiának társaságábann, vele egyenlő erővel és igyekezettel munkálkodtam: megfordúlhatott, meg is fordult elmémbenn az a’ gondolat, hogy kiváltképpenn Ti, a’ kikhez Hivatalomnál fogva más tekintetből vagyok köteles; inkább várnátok, és örömebb fogadnátok én tölem, valamely vallásbeli dolgokat egyenesen illető munkát; mint olytat a’ melly Hivatalomtól távol jární látszik.

Engedjétek meg, hadd tegyek egy jegyzést erre a’ gondolatra!

Az igaz, hogy az én kötelességem nem a’ Füvész Tudomány tanítása: de erőssenn meg vagyok győződve, hogy átaljábann a’ Természettel való esmerkedés, a’ Vallással nem tsak szépen meeggyez; hanem annak szent tzeljainak élerésére is — t. i. a’ Teremtő esmeretére, és az ember szíve javítására — nagy segítség; és ennél fogva a’ Vallás Tanítójának Hivatalához nem illetlen, sőt az ő kötelességébe is belé vág.

Különösen a’ mi az Isten kertjével, a’ plántákkal való esmeretséget illeti: Minthogy legközelebberről a’ fáknak, füveknek és virágoknak ezerei vagynak előttünk, mellyekbenn tudálatosok az Úrnak tselekedetei, és nyilván vagynak mind azoknak, a’ kik azokbann gyönyörködnek: tehát eleitől fogva mind ez ideig, találtattak sokann a’ Vallás Tanítóit között is, a’ kik ezekbenn szerettek magoknak esmereteket szerezni . . .” (I. m. 6—8.). (A következőkben Méliusz Juhász Péter és Bejthe István botanikai munkásságára hivatkozik.)

Diószegi kötete alapján fölmerül az a gondolat is, hogy a tárgyalat verset talán a lelkészi hivatást a felvilágosító tanítással összekapcsoló sógora védelmében írta meg Fazekas. Ismerve az *Erköltsi tanítások* tartalmát, amelyekben földrajzi, csillagászati, növényzeti példák sorakoznak, de még a gravitációról is szó esik, könnyen elgondolható, hogy az egyházon belül is voltak ellenllábasai a kiváló növénytudósnak. Fazekas versében a „minden népet tanítsatok” kifejezésben a *tanít* ige a bibliai használattól már eltérő racionalista „fölvilágosít” jelentést kap (nem pedig hitterjesztést, térítést jelent); a vers végén szintén súlyponti helyzetben újra csak a *tanítani* ige ismétlődik, ahogy Diószegi prédikációs kötetének címében is ez az ige fordul elő. (A *Tanító* is előfordul kétszer is Diószegi előszavában.)

¹² DIÓSZEGI Sámuel: *Erköltsi tanítások*. I—II. Debrecen, 1808.

¹³ A fiziko-teológiára s hazai elterjedésére nézve I. SZAUDER József: *Az estve és Az álom keletkezése*. ItK 1961. 4. kk.

¹⁴ MOLNÁR Ágnes: *Debreceni arcok a felvilágosodás századából*. Bp. 1939. 108.

Az egész vers felfogásában az a józan racionalizmus jut kifejezésre, amely voltaképpen Fazekas egész költészetét jellemzi, s amelyre az általa írt 127. dicsérettel kapcsolatban Julow Viktor így mutatott rá: „Mennyire világias, mily tökéletesen misztika nélküli, mennyire gyakorlati-etikus szellemű Fazekasnak ez az egyetlen egyházi éneke!”¹⁵ A tárgyalt versben is Jézus, miután „itt lent mindent elvégezett”, az emberi történelmet a maga sorsára hagyja, az emberiségre bízva; a bibliai fogalmi rendszer mélyén pedig voltaképpen a felvilágosodás hívei s ellenségei ütköznek össze: s ez olyan motívum, ami félreismerhetetlenül Fazekas költészetére vall.

A költemény stílusa, verselése is összhangban van Fazekas keresetlen, természetes egyszerűségű elbeszélő stílusával: a sorok nyugodt mondatmenete, a zömökben sorvégeken záródó mondatok, a keresettség nélküli rímek s az erőltetés nélküli átívelések („felhízott / Tanítványira mit bizott?; a' tudatlan / Nép setében örömet van) Fazekas tollára vallanak. Verselés tekintetében a páros rímű 8-asok másutt ugyan nem fordulnak elő Fazekas költészetében, az ősi 8-as azonban egyik uralkodó vessora a 7-esekkel keverve. Páros rímek is fordulnak elő nála: az alexandrinusokon kívül strófazáró helyzetben, 7 szótagú sorokban:

Szintügy dologho' nyúlnak
A gyermekek, s tanúlnak.

(*Ki a boldog?*)

S ha többet nem tehettem,
Legalább kesergettem.

(*Kalendárium magyarázatja után serkent gondolatok*)

E strófazárások — ha más ritmust követnek is — megfelelnek a most fölfedezett vers strófa-zárásainak:

Nem kell hát sokat vi'sgálni,
Igen könnyű kitalálni...

Amazok mindent tanítanak,
Ezek meg mindent vakitnak.

A vers keletkezési idejének meghatározásához kevés támpontunk van: lehiggadt életbölcse-sége s kiegyensúlyozott stílusa azonban a késői évek felé mutat. Erre is ráillenek Julow Viktor-nak az *Exsurge cor meum* című Fazekas-vershez fűzött megjegyzései: „Keletkezési ideje nem ismert. Stílusának egyszerűsége, higgadtsága, felvilágosodott sztoicizmusa a DMK [= Debreceni Magyar Kalendárium]-ban megjelent (1819—1828) versekéhez hasonló. F. [= Fazekas] férfikorában keletkezhetett.”¹⁶

Egy kérdésre kell még csak válaszolnunk: miért nem jelent meg a költemény Fazekas életé-ben, s miért maradt később is kiadatlan?

A vers tartalma voltaképpen mindent megmagyaráz: akár a jakobinus mozgalom bukását kísérő katolikus udvari reakció bírálata, akár a református egyház felvilágosult haladó szárnyának védelmét látjuk benne az ortodox konzervativizmussal szemben: nem lehetett alkalmas arra, hogy a ferenci abszolutizmus éveiben megjelenjék. Tartalmánál fogva csak igen szűk körben válhatott ismertté, s a szalontai *Közhasznú és Mulattató Egyházi Kalendárium* bizonyára azért vette föl — s mentette meg ezáltal —, mivel a vers mondanivalója jól beleillett az egyházmegyét bíráló szatirikus kalendáriumparódiába.

¹⁵ JULOW: I. m. 152.

¹⁶ Fazekas ÖM. I. köt. 278.

GÁBOR ANDOR LEVELEI SZEKFŰ GYULÁHOZ

Szekfű Gyula professzor a hozzá írt levelek jelentős részét megőrizte, és élete végén egyik tanítványára bízta azzal a meghagyással, hogy halála után 15 évvel adja át az Egyetemi Könyvtárnak. Ez 1970 nyarán megtörtént.

Az értékes hagyatékban különös érdeklődésre tarthat számot az a negyven baráti hangú levél, amelyet Gábor Andor írt 1916 márciusa és 1918 januárja közt. Kettőjük barátsága eddig mind az irodalomtörténet, mind a történelem kutatói előtt ismeretlen maradt. Fennállására senki sem gondolt, mert érdeklődési körük, származásuk, társaságuk gyökeresen különbözőt egymástól. Gábor abban az időben kabarédalokat, operetteket írt, sokat kereső, könnyű tollú zsurnalista volt, radikálisan gondolkozó ateista, míg Szekfű történettudós, a Habsburg-ház őszinte híve. „*Katolikus meggyőződéséről és családi tradícióiról*” még Csernoch hercegprímás is „*informálva volt*”.¹ Nem is éltek ezekben az esztendőkből egy városban, mert Szekfű 1907-ben Bécsbe költözött; mint allevéltáros az udvari levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) alkalmazásában állt.

A valóságban a két férfi mégsem állt annyira távol egymástól, mint a mondottak alapján gondolni lehet. Gábor — a közfelfogástól eltérően — már akkor sem csak a polgári közönség szórakoztatója volt, hanem a könnyű műzsa szolgálatában is tudatos művész és társadalomkritikus, kabarédarabjain erkölcsi felháborodás is érzik, műfordításai filológiai képzettséget árulnak el, bölcsészhallgató korában szerzett történelmi és nyelvészeti tudását állandóan tökéletesítette, összeköttetésben állt Riedl Friggyessel, Angyal Dáviddal, Eckhardt Sándorral, Szabó Ervinnel és más tudósokkal. Vegyük ehhez azt, hogy mindketten harcoltak az igazságért, és ellenségei voltak a fanatikus nacionalizmusnak, amely a nemzeti illúziók védelmében a hamisítástól sem riadt vissza.

A kettejük közti barátság megszületése *A száműzött Rákóczival* áll összefüggésben. Szekfűnek ez a könyve, melyet az Akadémia 1913-ban adott ki, példátlan politikai hajsztát eredményezett. Megjelenése után félévvel egy névtelen újságcikk az író Rákóczi-gyalázónak, hazaárulónak, Habsburg-bérencnek bélyegezte. Az első cikket sok más követte, s a támadások vezetését Ballagi Aladár egyetemi tanár vette át. Hiába magyarázta igazát Szekfű még 1914-ben az *Akadémiai Értesítő*ben és a *Történeti Szemlé*ben, hiába foglaltak állást mellette a történetírás legjobb hazai képviselői, a nagyközönség erről nem vett tudomást, Ballagiék sem, a hajsza tovább folyt két teljes esztendeig.

Végre Szekfű, akit a közvélemény hazaárulónak könyvelt el, 1916 elején elhatározta, hogy a vádak megcáfolására könyvet ír. Mivel Bécsben élt, és a hazai kiadási viszonyokat nem ismerte, egyik budapesti ismerőséhez, Szabolcsi Lajoshoz fordult, az Egyenlőség szerkesztőjéhez, hogy keressen számára kiadót.

Szabolcsi először egy „*népszerű könyvtárral*” tárgyalt, de ez legfeljebb 32 kis nyolcadrét lap terjedelemben vállalta a kiadást. Dickéssel nagyobb szerencséje volt, mert — mint ezt 1916. január 26-án kelt levelében közölte Szekfűvel — hajlandók voltak megjelentetni a könyvet.

Dick Manó eleinte csak könyvkereskedéssel foglalkozott, a könyvkiadásba később kapcsolódott be, Gábor biztatására. „*Azért alapítottam magamnak Dickemet* — írta Gábor egy levelében — *hogy soha könyvkiadási dologban senkihez se kelljen fordulnom.*”² Nem ismerjük a köztük kialakult viszony részleteit, de az biztos, hogy társak voltak. Noha a kiadványokon Gábor Andor neve nem szerepelt, mégis elsősorban ő döntött arról, hogy mit adjanak ki, beleszólt az elfogadott kéziratok javításába, irányította, sürgette a nyomdákat. Szekfű könyvének kiadását szívesen vállalta, mert *A száműzött Rákóczi* megírását bizonyos mértékben forradalmi tettként értékelte, hiszen szerzője új utat tört a magyar történelemben azzal, hogy a Thaly—Márki-féle egyoldalúan féltessenek rajzolt bálvány Rákóczi helyett egy tragikus sorsú ember Rákóczit ábrázolt. Szekfűt emiatt üldözték, tehát minden rendes embernek kötelessége, hogy pártját fogja. Ezért sokat segített a *Mit vétettem én?* — ezt a címet kapta a védekező irat — kiadása körül, így enyhített egyes kifejezéseket, amelyek miatt esetleg becsületsértést per lehetett volna indítani, átjavította a korrektúrákat, és gyors munkát követelt a nyomdától.

Amikor elterjedt a híre annak, hogy Ballagi könyvben foglalja össze kissé kibővítve régi hírlapi cikkeit, a *Mit vétettem én?*-ből több száz példányt félretételezett Gábor, rávette Szekfűt, hogy lássa el ezeket egy függelékkel, melyben megcáfolja az újabb Ballagi-féle rágalmat, s így adják el ezeket a példányokat 2. kiadás gyanánt. Ki akarta adatni Dickel *A száműzött Rákóczit* új kiadásban, Horváth János előszavával, és hogy ez a terv csak terv maradt, az

¹ Szekfű Ignác 1914. ápr. 4-én kelt levele Gyula bátyjához.

² Gábor alább közölt 18. számú levele.

Szekfű vonakodásán múlt. Arra azonban sikerült 1917-ben rábeszélni, hogy a *Der Staat Ungarn* című művét magyarul is jelentesse meg Dicknél. A Világ című napilapba hosszabb cikksorozatot írt annak kimutatására, hogy Ballagi mennyire hadilábon áll az igazsággal és a tudománnyal.

Hamarosan személy szerint is megszerette Szekfűt, tisztelte tudását és becsülte jellemét. Leveleiben állandóan biztatta, munkára serkentette a bécsi levéltárban dolgozó tudóst, és azt sem mulasztotta el, hogy őszinte barátként stílusának pongyolaságára, magyartalanságára figyelmeztesse. Mint olyan valakit, aki az üzleti és irodalmi életben elég járatlan, pártfogásába vette a gyakorlati ügyekben, viszont többször fordult hozzá tanácsért tudományos kérdésekben.

Feltűnő, hogy az az író, aki a kortársak tréfás kimutatása szerint „naponta megírt egy sanzont, négy naponta egy kabaréjelenetet, havonta kiadott egy könyvet”, emellett szindarabokat alkotott, újságot szerkesztett, próbákon, összejöveteleken vett részt és közben „olvasott, étkezett, aludt is”³, annyi időt tudott szakítani levelezésre. 1916-ban nem egészen tíz hónap alatt 34 levelet küldött Szekfűnek — lehet, hogy többet is, de csak ennyit ismerünk —, köztük négy, hat, sőt nyolc oldal terjedelműt is.

Az első levelek túlnyomórészt a *Mit vétettem én?* korrektúrájával, nyomásával kapcsolatosak, de a későbbiek, mint tréfásan jegyzi meg írójuk, már „*Rákóczi mentések*”. Ezekben Gábor néha érdeklődik egyes adatok, könyvek, források után, különösen az 1916 nyarán írottakban, amikor a fővárostól és könyveitől távol, Fenyőházán nyaralt. Számot ad változó hangulatairól, háborúellenességéről, egész világnézetéről, leírja, hogy mit vár a történet- és irodalomtörténet-íróktól, és beszél írói terveiről. Számítalan olyan megjegyzést vett papírra, amik, ha nyilvánosságra kerülnek, komoly kellemetlenségeket okoztak volna. Olvashatunk olyan levelet is — ilyen a 31. számú —, amely csak baráti megnyilatkozás, amelynek tréfás hangján is átüt a címzett iránti szeretete.

A levelek jelentős részén pontos keltezés helyett csak „*szerda este*” vagy hasonló időmeghatározás van, sőt sokon ez is hiányzik. Mégis sikerült őket időrendbe osztani, többnél pedig egész pontos dátumot adni a tartalom segítségével. Ilyen „fogódzó”: ma olvastam, hogy Angyal az Akadémia rendes tagja lett; az új külügyminiszter . . . stb.

Kár, hogy az „ellenleveleket” nem ismerjük. Az Akadémiai Könyvtárban őrzött Gábor Andor-hagyatékban akad ugyan néhány Szekfű-levél, de ezek mind később íródtak. Az első, amely az 1918. november 14-i keltezéssel van ellátva, válasz Gábornak egy elveszett levelére, amely megnyugtatta az osztrák fővárosban élő tudóst: „*szíves sorait igen köszönöm, nagyon jól estek nekem az itteni távolságban és elhagyatottságban. Pozitív is hatással van: megint sikerült felegyenesednem, mert bevallom: az otthoni események első zavaros hírei nem voltak jelemzők.*” Olyan kedvesen hatott rá a hazai híradás, hogy írásra szánta rá magát: „*Talán lehetne egy fűzfélelben megmagyarázni a magyaroknak, mi történt. Ilyesformán: »Emberek, mi történt?« a régi világ elmúlt, de az újat a réginek hagyatékából kell megcsinálnunk . . . Jobb hangulatomban azt hiszem, hogy ilyen könyvvel megkönnyíthetném sok becsületes embernek az átmenetet . . .*”

A többi Szekfű-levél 1920-ból származik, abból az időből, amikor Gábor a Bécsi Magyar Újság cikkírójaként dolgozott. Szekfű eleinte félreismerte írásainak célját, feltételezte, hogy cikkeit nem meggyőződése, nem a fehérterror iránti mély felháborodása diktálta: „*Régi barátsággal kérem, próbálja meg elhagyni a politikát s az irodalomhoz visszatérni. Bizony mondom, az emberi élet méltóságához nem kell nagy vagyon és tekintély, havi kétezer koronából egyes ember még itt is meg tud élni, még egyszer annyiból egy hivataltalok házaspár. Ennyit Ön a tiszta irodalomból is megkereshetne — és lelke sem vallahá kárát.*”

Gábor hamar felvilágosíthatta őt írásai indítóokáról, mert egy héttel később, 1920. július 7-én már egészen más hangon írt: „*Szíves sorait és a bizalmat, mely megírásukban van, igen köszönöm . . . Vasárnap kilencórás magányos gyaloglásomon folyton Önnel viaskodtam. Hasztalan fáradás, két művelt ember soha se győzi meg egymást . . . Azt mondja, utaink elváltak. Én maradok kispolgár, ön nagy kommunista. Tény az elválás.*” A továbbiak során megmagyarázza, hogy ő miért nem tud hinni a kommunizmusban, és sorait a következő szavakkal fejezi be: „*Kérem, fogadja e keserűségeket jó szívvel, mint én minden keserűség mellett jó szívvel írtam. Ha nincs kedve ide benézni, Meidlingenben sok kis kocsmá van, zöld kertekkel, én örülnék, ha néha láthatnám.*”

A személyes találkozásra való hívás egy későbbi levélben megismétlődik, s ez valószínű teszi, hogy nem jött létre. A két férfi barátsága megszakadt, útjaik valóban elváltak. Gábor negyedszázadig külföldön megjelent írásaival szolgálta a nemzetközi munkásmozgalmat, Szekfű pedig hazatért, és még Budapestre költözése előtt, 1920-ban kiadta a baloldali törekvéseket elítélő *Három nemzedéket*.

* DIÓSZEGI András: Gábor Andor. Bp. 1966. 15.

[1916. márc. 14.]

Kedves barátom,

köszönöm, hogy dolgozott. Még nem láttam a munka eredményét, de úgy hiszem még ma elérül, hogy rögtön nyomdába adjam. A betűkre vonatkozóan: aligha hiszem, hogy a nyomdának kisebb betűje volna. Majd meglátjuk.

Világ — nem baj. Megmagyaráztam nekik, hogy nem tudnak jól hadakozni. Mindamellett ma még egy Jászi féle nyilatkozat is megjelenik, ami védi a tudomány szabadságát, de gyöngíti álláspontunkat a *belső* kritikával, amelynek ilyenkor egy kissé hallgatnia kellene. Ezek az emberek nem értik, vagy nem akarják érteni, hogy *egy-fronton* kell csatázni és nem szabad az ellenség számára részeket mutatni. Mindamellett én folytatom cikkeimet. Még négy darabot irandok, de ezeket gyors egymásutánban, nehogy győzelmünket legjobb barátaink is megúnják. Úgy nézem ugyanis, hogy győzelmünket (?) már híveink is sokallják.

Tanácskoztam kedves öccsével s az előbb megpendítettek alapján elhatároztuk, hogy a helyreigazítások közlésétől eltekintünk.

Magyarázó és „kibeszélő” nyilatkozatot Ön ne írjon. Az ilyesmi csak újabb harapásokra és izetlenségekre ad alkalmat, amire nincs szükségünk. Itt „győzni” lehet, de tisztességgel az ügyet elintézni lehetetlen, mert mindenkinek van valami érdeke és érzékenysége, a jó frász tudja, honnan veszik az emberek a Rákóczi-korába visszanyúló érdekeiket?

*

Közben megérkezett az ön kézírata; hogy mit óhajtunk még hozzá, öccse lesz szíves megírni önnek. Majd a korrektúra alkalmával kérem, ha lehetséges. Az írásmű általában jó és helyeselhető.

Minket, Szabolcsit és engem, ne féltsen kellemetlenségektől. Mink ugyanis dagadt emberek vagyunk, akiknek nem árt, ha itt-ott kapunk még egy rúgást.

Most nincs időm többet írni, majd legközelebb bővebben.

Öleli

Gábor Andor

Kedd, délután

Gábor cikkei a Világban: Ballagi tanár úr (1916. ápr. 16); Ballagi lazsnakol (ápr. 21); Mit vétett Ballagi? (ápr. 23); Az igazi Ballagi (ápr. 27); Ballagi, a történetíró (máj. 4); Udvari furir Ballagi (máj. 19.)

2—7.

[1916. márc.—ápr. 13.]

Fontosnak tartja a „Mit vétettem én?” gyors megjelenését. Ballagi húsvétra könyvpiacra akarja dobni Szekfű-ellenes könyvét, ezt meg kell előzni. A nyomda is siet a nyomással, mert kevés az ólom. Ne féljen Szekfű az esetleg ellene indítandó sajtópertől, de engedje meg Gábornak, hogy a korrektúrában kijavíthasson mindent, „ami csak távolról is olyan, mint a tényleges becsületsértés”.]

8.

[1916. ápr. 15.] szombat este

Kedves Barátom,

az imprimaturát megkaptam, minden rendben van, a műv meg is jelenik a jövő héten. Persze az a négy hét, amit elmulasztottunk, nem-igen lesz pótolható, de mindegy: a Mit vétettem Ön? úgysem kizárólag napiérdekességű termény. Sajtó azt hiszem abszolút hallgatással fog üdvözölni bennünket.

A Száműzött második kiadása ügyében a következők forognak fenn:

A szedést H[orváth] J[ános] első ívétől függetlenül fogjuk megkezdetni, amit János pap ír, azt római számokkal számozzuk s megkérjük őt, hogy pont egy ívet, vagy például pont félíve,

írjon, illetve ő hatalmazza fel önt, hogy írását ilyen prokrustes-ágyba kurtíthassa, ha például egy fél-oldallal többet adna ki. Mert különben az utánkövetkező összes oldalakat át kellene számoztatni, ami nyomdailag nagy hátramosztítás. Több szöveget adunk egy-egy oldalon, mint amennyi az akadémiai kiadványban volt. Kérek felhatalmazást betű nagyságának, forma mikéntjének megállapítására. Kiszélnünk majd valami csinosat, de amivel mégis lehetővé tesszük, hogy H. J. egy-íves új szövege nohára, a mű a mostani 26 ív helyett például csak 22 ív legyen (ugyanazzal a tartalommal, az összes jegyzetekkel, sőt az Eckhart féle francia anyag-nak a főlvételével, amit ezennel indítványozok). Így könnyebb lesz a dolgozatot öt krándliért adni, ami különben a mostani papírárok mellett csak nehezen volna eszközölhető. 4,50 még jobb volna, de aligha lesz lehetséges. A külső borítékot majd megkomponáljuk ízléssel és szimplán. A szedés előreláthatólag egy hónapnál több időt fog igénybe venni. Tehát ha ön június elsejére leküldené az első tíz ívet úgy rendbehozva, hogy már szedhető volna, akkor is július közepe vagy vége lenne az elkészülés időpontja. Hogy *akkor* megjelenünk-e a kész művel, vagy várunk őszig, arról majd annak idején deliberalunk. Elkészülünk minden esetre el kell.

A változtatások dolgában szeretném, ha ön volna olyan kedves és bécsi beszélgetéseinket venné zsinóru. Visszavonnia semmissem lehet, korrigálni ténybelieket: igen, mindenesetre pontosan megmondani, vagy megmondani H. J.-sal, hogy *hol* történtek változások és mi a természetük.

A könyv hátsó borítékára rá kellene nyomtatni a Mit vétettem én címét. Hadd vigye egyik a másikat. Ha ön *nem* akarja, el is lehet hagyni.

Mindenesetre lásson hamar a munkához, hogy gyorsan lerázza a nyakáról. Remélem, hogy nem kell többet e témakörrel foglalkoznia s olyan könyvet írhat Mátyás királyról, amilyent akar. Igen nagyon szeretném, ha volna önnek jövőre egy önálló kötete, ami azt jelentené, hogy az óriáskigyó megemésztette az őzet, ami két évig feküdt a hasában. Az volna az igazi napi-rendre térés az affér fölött.

Üdv Gábor

Horváth János, Szekfű bizalmas barátja 1914-ben már írt „A száműzött Rákóczi”-ról az Irodalomtörténetbe (138–139. l.). — Eckhardt Sándor a könyv megjelenése után hívta fel Szekfű figyelmét Rákóczira vonatkozó francia forrásokra. Ilyen tárgyú levele az EK Szekfű hagyatékában. — „A száműzött Rákóczi” 2. kiadása nem jelent meg.

9–12.

[1916. ápr. 16.—ápr. 28.]

[A „Mit vétettem én?” fogadtatása. Néhány száz példányt félretesznek belőle, „megfejelik” a Ballagi-könyvre adandó válasszal, és 2. kiadás gyanánt bocsájtják ki. „A száműzött Rákóczi”-ból új kiadást kell nyomni.]

13.

[1916. május 4.]

Kedves barátom!

Ama zavaros viszonylatok közepett, melyeknek egymásutánját és összevisszáját életnek nevezik az angyalok odafenn és az ördögök odalenn, nem tudom, hogy mielőtt Pecsénye Ábrahámot és a többi törököt oly hallatlan szívélyes volt megküldeni nekem: írtam-e önnek, vagy sem? Ha nem írtam, bocsánatot kérek, ha írtam, biztosan nem írhattam valami lényegest, különben nem felejtettem volna el, hogy írtam.

Fogadja leghálásabb köszönetemet a törökökért, akikből ismét csak az ön írását olvastam el, s ismét arra a megállapodásra jutottam önmagammal, hogy Ön a legjobb török történetíró. Roppant értelmesen és világosan tud megírni nagyon-nem-könnyű, sőt igen-nagyon komplikált dolgokat. Ezért irigylem önt. Magamon tanulmányozom most — megriadva — hogy mihelyt mélyebben nyúlok a fejembe, elhagy a szókincsem s vagy nem tudom megközelíteni úgynevezett gondolatomat, vagy homályossá válok. Ez pehh; hogy az ember harminchárom éves korában kezd rábukkanni gépezetének hibáira. Azt hittem, hogy minél előbbre haladok időben, annál közelebb jutok ahhoz, hogy némiképen meg leszek elégedve magammal. Ennek nyoma sincsen s úgy nézem, hogy hatvanesztendős fejjel majd újra kell kezdenem, ahogy márég (Somogyban így mondják) megvan bennem a hajlandóság rá, hogy mindennap elulról kezdjem. Megvan ennek az örökös evolúciónak — ha ugyan evolúció ez — az a baja, hogy ha *ma* elfoga-

dom magamtól, hogy nem volt jó és helyes, amit tegnap csináltam, akkor mingyárt élek a gyanúval, hogy a maít holnap nem helyeslelendem, s így ma sem biztos, hogy helyes-e.

Mit szól, milyen számárságok járnak a fejemben, nemcsak (ahogy Kossuth apánk beszédeiben így hátraveté a nemcsakot) nemcsak, hanem e számárságokat még közlöm is önnel! Magyarul: hogy' jön ön ehhez? Térjünk tehát egyébre.

Egyéb:

Dolgozik-e Ön és ha nem: mit dolgozik?

Még egyéb:

Mi híre van Riedl Frigyesről és Angyal Dávid bácsiról, kiről ma olvasom, hogy milyen rendes akadémiai tag lett, legyen olyan kegyes, írja meg Angelus Izsák címét, melyet elvesztettem, hadd gratulálok, elkésve bár jó-angyalunknak, akit, ime, mégsem üldöznek azért, mert *szeregett volna* Ön mellett állást foglalni.

Továbbad:

Mikor szándékozik prelekcioit, vagy az ön helyesírásával praelectioit elkezdni? Szándékozik-e hamarjában egyáltalán? Akkor, engedelmével, szorgalmas látogatója leszek az egyetemnek. Hátha vihetem még valamire ama pályán.

(Főnn egy reptőlnek a korgását hallom, ez eszembe juttatja a háborút és azt, hogy ha majd elmúlik is — ami bizonytalan — milyen viharos időket kell ismét átélnünk, mert hiszen rettenetes leszámolásokat kell megejteni mindazokkal, akik okozták, s amik lehetségessé tették. Istenbizony az egész történetírás revízió alá kéne, hogy kerüljön s minden történetkönyvön vörös fonálként kellene végighúzódnia ennek az eszmének(?) „Látjátok, ilyen marhaság, így pofoztatók egymást folyton, ahelyett, hogy csokolóztatok volna. Abból, hogy ezt olvastatok és visszamenőleg lehetségessé tartottátok, jött ki az, hogy napjaitokban is lehetséges volt és ha nem folytonos megbotránkozással nézitek, akkor kijön belőle, hogy továbbra is lehetséges leend.” Igaz ugyan, hogy ez kicsit tendenciózus történetírás volna, de, ördög bújjék bele, valamiféle tendenciája eddig is volt mindig a történetírásnak. *Ez talán jobbfajta tendencia volna.*)

Ezek után jelenthetem, hogy más újság nincs; én nem dolgozom, tehát folyton nyakig vagyok a munkában, s állandóan Bécsbe voltam menendő, de tehetetlenségi nyomatékom, mely egyetlen maradéka reáliskolában szerzett természettudományi szerzeményeimnek, mindegyre megakadályozott abban, hogy hazulról elmozduljak.

Nagyon kérem, írjon szép, hosszú részletes írást, szakmájából és életéből. Időközben, titokban, nem lépett-e elő? Borzasztó sok fizetési pótlékot kapnak-e önök a háborúra?

Ilyeneket is, mert ez is érdek: Mekkora Bécsben a nyomor s Ön hogy' veszi részét ki az általános és egyenlő koplalásból? (Ez az általános, egyenlő és községenkénti, amit Magyarországon is behoznak, ha még a háború eltart egy kis ideig)

Ha valahová akármily csekély értekezését ír, ne sajnálja megküldeni nékem, hadd maradok au fait a Szekfű-litteraturában.

Ha megengedi, egy aforizmával fejezem be: Az élet olyan, mint egy rosszul fölszerelt bazár; hallatlan sok mindenféle van benne, csak az nincs soha, ami épen kellene az embernek.

E bús bölcsességgel öleli és üdvözlí

Gábor Andor

A török könyv: Török történetírók. 3. köt. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Sz.Gy. Bp., 1916. MTA. Az itt tárgyalt első írónak, Pecsevi Ibráhornak a nevét fordítí el Gábor Pecsenye Ábrahámrá. — Angyalt 1916. május 3-án választották meg az Akadémia rendes tagjául.

14.

[1916 május]

Kedves barátom,

nehogy hosszú szünetemet félremagyarázza: nincs semmi baj, csak rettentően sok a munkám, amit muszáj elvégeznem. Eckhart volt nálam, roppant szívélyesen állt rendelkezésemre, mindjárt kaptam tőle adatokat egy olyan dologra, amit magam nem tudtam volna, idő híjján, előkutatni s elhozta Horváth János egész működését is. Kitűnő dolgok, azonnal végigolvastam mindet. Nagyszerű szeme van Horváthnak, pompásan tud rendszerezni és áttekinteni. Kár, hogy a Figyelőbe írt cikkét a Figyelőbe írta és kicsit gorombán. A hangot megérteni, biztos, hogy akkor őt már Nyugaték nagyon csúnyán támadták, de aki olyan jól tud a dolgok fölél emelkedni, mint Horváth, annak nem kéne hangot változtatni azon az alapon, hogy a *másik* rosszhangon beszél. Ugyancsak sokallom még nála az erkölcsi *ítélkezést*. Az emberek erkölcsé

adottnak kell elfogadnom — ha irodalomtörténetíró és irodalmi kritikus vagyok — meg kell állapítani, hogy az az erkölcs milyen a *többi* erkölcszhöz képest (mert sokféle van), de elítélni nem muszáj. Nem kell azt mondani, hogy Ady ezért meg ezért szégyelje magát. Mint irodalomtörténetíró nem szabad felszólítanom senkit, hogy önmagáért, egyéniségéért, amely csak olyan, amilyen, vagy amilyen lehet, szégyelje magát. Bárány Liszti Lászlót, ha jól emlékszem, lefejezték. Mondjuk: gyilkosságért. Ha Liszti ezt a gyilkosságot jól megírta volna, az irodalomtörténetírónak nem volna joga Liszti leköpni a gyilkosság miatt. Mi köze hozzá? Neki az írást kell nézni. Ezt ön talán nem helyesli, de én abszolút igaznak érzem a tételt. Nem lehet Ady Endre nemi életét elítélni. Többek közt azért sem, mert még nem állapította meg a tudomány, hogy melyik nemi élet helyesebb, az olyanféle, amit Ady élt, vagy az Arany Jánosé? Ezen a ponton csak most indul el a tudomány s a legkínosabb meglepetéseket pakkolja ki.

Egy kicsit túlkomolyan veti ellenfelei szemére Horváth is a nemzetköziséget, a hazafiatlanságot. Lám Angyal megmutatja neki, milyen veszedelmes ez az érv, hiszen azonnal torkára veri a hazafiatlanságot, mihelyt csak enyhén olyasmit ír, hogy Angyal nem-túlságos-kitűnően végezte Greguss-pályázati referenci tisztségét. És így tovább. Azt gondolom: ha majd módom lenne személyesen érintkezni Horváthtal, sokat tanulnék tőle adatokban és áttekintésben, de én is sok mindenre megpróbálnám oktatgatni, ahol én érzem magamat fejlettebbnek. Nagyon szeretném, ha ez mielőbb meglegne.

Csak most látom, hogy az Irodalomtörténet mennyire meg van hamisítva, mennyire más, mint ami eredetileg volt.

Szekfü-ügyben semmi új. Én állítólag három cikkben befejezem a Ballagi-sorozatot. Szeretném egy kötet erejéig végigvinni (úgyhogy folytatnám az íróasztalom fiókja számára, s az egészet kiadnám egy kis kötetben, a már megjelenteket is megfejelve és kiegészítve.) De ezt csak akkor tenném, ha Önnek — összes szempontjait leggondosabban átnézve — semmi kifogása nem volna ellene, ha tehát ez Önnek sem tudományilag, sem személyileg, sem akadémiailag nem ártana. Itt azonban őszintén kell felszólalnia, a legőszintébben és minden tekintet és udvariaskodás nélkül. Azt hiszem látja már, hogy velem lehet a legőszintébben közölni még egészen eldugott gondolatokat is. Tehát szóljon és pedig mihamarabb, mert ha nem akarja, hogy a dolog létrejőjön, cikkeim megjelenése után félreteszem az Igazít, míg ellenkező esetben egy-hujában megírnám, mindazt amit gondolok az egész ügyben a könyv számára.

Üdv

Gábor Andor

Bpest, vasárnap este

Figyelő = Magyar Figyelő. Horváth két cikkben támadja itt a Nyugat magyartalanságait: Forradalom után (1912. 3. köt. 207–227. l.); Válasz Rusticus megjegyzéseire (1912. 4. köt. 80–83. l.). — Gábor Ballagi-sorozata nem jelent meg.

15.

[1916 május közepe] Péntek este, Pesten.

Kedves doktorom,

úgy levelezünk, mint Kazinczy korában az ember. Csak nem tudom, melyik közülünk a széphalmi mester, mikor én biztosan egy ronda szemétdombon lakom. Tehát: az én Ballagi füzetem egy egész szabályos kis könyv volna, ha volna, de — úgy nézem, mostani vétkes elfoglaltságom mellett — csak júliusban jöhetne létre. Cikkeim támadó tónusát elhagynám egészen, csak a gúnyt hagynám meg s főképp legalább még-egyszer annyi anyagot írnék, amennyit eddig, s az eddig írtakat is kibővíteném, mert, napilapnak írván, túl-kurta voltam kénytelen lenni s nem állhattam meg eleget csúfolódní, ahol lehetett volna. Mindez azonban kicsit bizonytalan, mert nem tudom, hogyan szuperál majd a munkakedvem. Én ugyanis június elejétől fogva elvonulandok valószínűleg Fenyőházára, ahol egy kis villát bérelek, (csak magam, a feleségemmel; remélem lesz szerencsém önhöz, nem mulatságra, hanem ha például nyugodalmasan dolgozni akar vagy egy hétig) és ott éldegelek őszig, mert írnom kell, sőt muszáj, a fene egye meg, legalább két darabot, ha nem hármat (a Lízeltot nem merem határozottan tervbe venni), be kell fejeznem egy operettlibrettót, amelyet azt akarom, hogy ne adjanak elő (képzelteti: kicsoda munka, valamit ilyen szándékkal megírni!) Na most, hogy elér-e ebben az én Ballagi-munkátskám, tudja manó. Mindenesetre beszélék Riedllel, Angyalval nem; Angyalval nem nagyon szeretek beszélni. De hogy Önről és az Ön dolgairól is szó legyen emez episztulában: a H[orváth] J[ános] féle előszót magam is szépnek tartom, mert hiszen biztos, hogy okos dolgok

lesznek benne és a dátum is jó lesz rajta, hiszen János mester — szegény — a harctérről tudja datálni, amit ír. (közben jut eszembe: mi baj van Kalmárral? Hol írt az öreg? Nem láttam. Tényleg le volt lakatolva némi váltó-ügy miatt valamikor, de ezt a közjogi irodalom rég megbocsátotta. (Attól félek, magyar közjoggal Deák óta, csak börtönviselt emberek foglalkozhatnak.) Egyébként derék ember, nagy-jó barátom s meggyőződéses bolondja a negyvennyolc-nak. Ami gazságot ír, lelkéből és butaságból írja, nem kell törődni vele.) A nagy meggondolás miatt azonban a Száműzött most már aligha készül el ősznél előbb, a nyomda mostanában egész zápul dolgozik. Pesti Naplót illetőleg beszélek majd Liptaival. Ad vitam sexualem adyensem(?): méztatott félreérteni. Felfogásom, amit úgy látszik rosszul foglaltam szavakba, az, hogy egy olyan okos fiúnak, mint Horvát tudnia kellene, hogy az irodalomban a *termék* a fontos, nem a termelő. Nemi élet, hazafias érzelem: magánügyek, amikbe az irodalomtörténésznek nincs mit beleszólnia. Voltaképen fölösleges romantikának tartom az írók életrajzi alapon való tárgyalását is. Lehet, hogy Arany János kicsit uzsorás volt, de ez nem változtat a Buda Halálán, hacsak annyiban nem, hogy Arany nagyszerűen tudott a szavakkal is takarékoskodni s csak oda adott egy-egy szót, ahol tudta, hogy „kitűnő helyen van”. Nyugaték nyelvrontását nagyon jól le lehet tárgyalni, anélkül, hogy hazafiságukat egy percig is kétségbevonám. Mert, ezt felejtí el H.: Nyugaték — már *amelyik* közülük — akkor sem tudnának jobban magyarul, ha nagyszerű hazafiak lennének. Ahogy, tessék megnézni a neohazafisták irodalmát, kétségbe-ejtő micsoda zornál-nyelven hirdetik a magyar név örök zengzetét. Persze nem kell csatlakozni áramlatokhoz, de vigyázni kell, hogy csak azért, mert nem csatlakoztam *valakihez*, ne legyen a kritikán túl még ellenséges érzéssel is íranta. Nyugaték valóban már a múltéi; az történt, ami minden irodalmi csoportosulásnál: aki ért valamit, vagy aki meg tudta nyergelni a publikumot, *egyénileg* megmaradt, a többi nincs sehol. De, azt hiszem, a Nyugat verheti a mellét, hogy *ezeket* igenis ő állította úgy lábra, hogy aztán egyénileg megmaradhattak. Tény, hogy Móriczot és Babitsot a Nyugat lötte ki. És még egypárat. Elég ez egy irodalmi oskolától.

Na de ne politizáljunk.

Öleli s hosszúságáért elnézést kér:

Gábor

Kalmár Antal (1857—1920) publicista, ügyvéd, közjogi író. „Beksics Gusztáv történet- és közjogírása” c. 1902-ben megjelent tanulmánya miatt királysértésért fél évi államfogházra ítélték. — A Lizeletot Gábor nem írta meg.

16—17.

[1916 május vége, június eleje]

[A „Mit vétettem én?” 2. kiadásának fogadtatása, a tiszteletpéldányok elküldése. Gábor megírta a Világba utolsó Ballagi-ellenes cikkét.]

18.

[1916. jún. 4.] Vasárnap d. e.

Kedves barátom,

hogy hogyan adhatja Dick a második kiadást is 2,50-ért? A tréfás megoldás a következő: senkisé megfogja megvenni a könyvet, tehát a könyvkiadó nem kerül abba a helyzetbe, hogy veszítsen egy-egy példányon bizonyos összeget. Nemde? A valóságban pedig azt hiszem, hogy majd csak eladunk a második kiadásból is annyi példányt, hogy fedezze az előállítási költségeket, bár ez nem biztos, mert Rákóczi atyánkra nézve teljesen saison morte állott elő. Hála istennek. Ugyanezért jóízű mosolyomat fogadja kedves akadémiai indítványa tárgyában. Derék ember, hogy gondolta ezt? *Először*: azért alapítottam magamnak Dickemet, hogy soha könyvkiadási dologban senkihez ne kelljen fordulnom. Másodszer: Közöséges hírlapi cikkeket, melyek azonfelül hogy közöséges hírlapi cikkeket, még az Akadémia egy teljes jogú tagja ellen is irányítvák, miképen támogasson az Akadémia? Ilyen jól csak nem megy még nekünk Rákóczi-gyalázóknak? Ki merné *ott* az én tudományom felelősségét vállalni. És ki volna *ott*, aki még a napisajtónál is idegesebben ne mondaná, hogy elég már ebből a nemzeti hősből, épen kellő számú pofont kapánk miatta. Hiszen Búcsú Ballagítól című dolgozatomat is visszakaptam már a Világtól azzal a megokolással, hogy erre már nincs szükség. Tehát: nemhogy az Akadémiát nem terhelendem Ballagiádiámmal, de még magam is csak azért adnám ki műveimet, — ha megcsinálnám, amire borzasztó kevés chance van — mert nem szeretem ha amit írtam nyomtalanul elnyeleтик a napisajtó tengere által.

Más a Száműzött dolga. Az mindig számíthat olvasó közönségre, mert ne felejtjük, hogy azontúl, hogy hecc-mű, még tényleges történeti munka is. Vagy azt ön kétségbevonja? Mert én fenntartom.

A docentura augusztusban? Akkor is jó. Csak már látnám a pozitív eredményt.

Sajnos, Bécsbe biztosan nem megyek mostanában. A Ciklámen hetenkinti *egy* előadása (vagy esetleg még annál is kevesebbek) nélkülem is lezajlanak, s most már gondoskodnom kell róla, vagy legalább megpróbálnom gondoskodni, hogy jövőre is legyen miért Bécsbe utaznom. Vagyis újabb darabokat kell szerkesztenem. Ciklámenről már letettem a kezemet, az már nélkülem fogja végigbukni egész Némethont. Lipszéban már elkezdte, s azt hiszem még sok helyen fogja folytatni. Ebben különbözik e nyáron írandó darabjaimtól, melyek, úgy hiszem, vagy, attól félek, a bukás munkáját már Budapesten el fogják végezni, s külföldi szívfájdalmakat nem fognak okozni nekem, édes szülőapjuknak.

Magyar Kultúra, hallom megint beszózott nekem. Ott Önnek jobban megy. Még megirigylem érte.

Címem: (8.-ától fogva) Fenyőháza, Baliga villa, hová az ön sűrű írásait várom, melyek nagy tudományos működésről számoljanak be. Hú Eckhartnak legszebb üdvözlőletemet!

Öleli

Gábor Andor

A Magyar Kultúra 1916. ápr. 20-i (382—83. l.) és május 5-i (425—26. l.) számában elismeri, hogy „A száműzött Rákóczi” tudományos igényű mű, de hozzát teszi, hogy „a türelmetlen szektá el nem szalasztandó alkalomnak tartja Szekfű műve félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan helyeinek kihasználását a kozmopolita ideológia javára és a szemita nemzeti törekvések megkönnyítésére” (426. l.). A május 20-i szám minősíthetetlen hangon ír Gáborról (480. l.).

19.

1916. jún. 10.

[Angyal Dávid irt, hogy abban az esetben, ha a parlament foglalkozik Szekfű Rákóczi-könyvével, hat történettudós közös nyilatkozatot ad ki.]

20.

[1916. június 13] Kedd este

Kedves doktorom,

lényegükben ezek a mi mostani leveleink, figyelmeztetem, Rákóczi-mentesek, mert mi csak ruminálunk az ügy felett, amit a nyilvánosság már teljesen megevett (hogy megemésztett-e, más kérdés). Gratulálok valóban kitűnő kultúra-leveléhez, amely csakugyan minden valószínűség szerint betette ott az ön kapuját. Most kukli-prédikációt tartanak Önnek, hogy ilyesmit nem szabad cselekedni, de nem tartok, mert befejezettnek vélem a Rákóczi-ügyet s nem ítélem fontosnak, hogy M[agyar] K[ultúra] mit fog írni. Hiszen csak mi olvassuk. (Illetve, most már, hogy nem vagyok Pesten, kizárólag Ön), Ballagiék csak akkor, ha nekik jó, amit ír. Ha rossz, remélem van annyi eszük, nem sanyargatják magukat azzal, hogy elolvassák.

Nyelvőrt örömmel könyveltem el, függetlenségi pártkőről nem tudtam; nem esett ott egy-pár jó erős szó Önről, hazaárulóról, s rólunk disznó támogatókról? Írja meg, hadd értesülök.

Megkérdem öntől, mint levéltárostól, hogy megvannak-e Önnek az én ballagiádáim? Nekem, ugyanis, aki az utóbbi időben már nagyon idegesen és hanyagul éltem Pesten, nincsenek meg, s ha a dologra vissza akarnék nyúlni, az ön archívumát kellene igénybe vennem. Gyalázat ugyan, de nincs másképp. A Világnál kikeresni vagy kikerestetni őket, hajmeresztő munka volna.

Szegény Horváth nem orosz fogoly-e azóta? Nagyon olyan a benyomásom, mintha ez a Bruszilov, akinek nevére a mi nyilvánosságunk csak most értesül, de akiről én már az Almanach Hachette 1916-os kötetéből, amit Pesten meg tudtam kapni, tudtam, hogy nagyon derék fi, mert eddig minden orosz sikert ő csinált, — az a benyomásom, hogy eme Bruszilov ottani hadseregünket mit Putz und Stingel megfogta. Ezirányban nem láttam lapot, nem tudom, az oroszok hány ezer foglyot jelentettek a legsikeresebb napjaikból. Ön, mint történetíró megírhatná nekem. Ha lapban nem is állt, Ön, mint a kamarilla tagja, biztosan hallotta, hiszen olyan közvetlen viszonyban van a külügyminiszterrel! — Docentura: csak látnám már!

Egyéb nyomorúságok? Hát vannak? (Már t. i. nem általánosak, hanem aktuálisak).

Isten-ügyse átküldhetné a szolgát a Burgba, megkérdezni, hogy lesz-e még e nyáron béke?

Nekem is szükségem van rá, pedig meglehetősen izolálódtam a háborútól. Hallom, a többi emberek is szeretnék, valláskülönbség nélkül.

Egyebekben: nyaralok, csak annyit dolgozom, amennyi belémfér.

És idvezlem Önt: Gábor Andor

Jut eszembe utólag. Mária-Terézia leveleket olvastam. Nem azokat tartom érdekeseknek, amiket rendszeren falni szoktak: M. Terézia kontra Maria Antonia, hanem a Józseffel való levélváltást. Ennek nyomán szeretnék kapni egy nagy, vagy igen nagy, József-biográfiát és József levelezését is nagyon kívánnám elolvasni. Azzal kell megterhelnem önt, hogy vásárolja meg számomra Bécsben eme műveket, föltéve, hogy kaphatók és előlegezze az összegeket, vagy küldené utánvételt a könyveket itteni címemre. Lehetséges ez?

Továbbá — ezer bocsánat — 1) mi az: egy Rau(h)graf? 2) az orleansi herceg, Lizelott férje — a rendelkezésemre álló könyvből nem látom tisztán — buzeráns volt-e vagy szodomita, vagy mi a manó? Valami csúnya vétke volt. 3) Mi a legkésőbbi határidő, amikor még Rákóczit el lehet vinni Párisba Grosboisból, vizitbe Lizelotthoz (ezt azért kell megkérdenem, mert nincs itt Szekfű híres könyve nálam. Abból megtudhatnám. 4) Még tovább: úgy látom, hogy francia történetírók, vagy memoár-írók, rágalmazták Lizelottot — így mondja az én német könyvem. — Szeretném tudni ezeket a rágalmaikat. Vonatkoznak-e ezek szerelmi életre? Nekem ugyanis szükségem volna egy Lizelott-szerelemre (persze ideális volna, Lizelott, noha férje brutalizálja, mégsem hallgatná meg a szerelmes esengést, mely felé pedig szíve húzná. Ilyenvalami kellene és ehhez szeretnék történeti támasztékot. 5) Még egyet. Az egész Rákóczi irodalom át tanulmányozása után, mi az ön *őszinte* benyomása (ahhoz, hogy Rákóczihoz hozzányúljak, tudnom kell ezt nekem magamnak, mert különben nem tudom meggyőződéssel beszéltetni) Rákóczi okos fiú volt-e, vagy buta ember? Föl lehet-e tétélezni, hogy voltak világos pillanatai, amikben tisztán látta a maga helyzetét?

Mindez nem kötelező tantárgy az ön számára, de hátha véletlenül könnyen hozzájuthat az első négy kérdés anyagához. Az ötödiket pedig kitől kérdezzem? Megnyugtató: ha hozzá is nyúlnék Lizelotthoz, egyelőre semmi esetre ki nem bocsátanám. Továbbá: Rákóczi nálam nagyon rokonszenves volna. Patriotikus is. A Törökországba menés előtti utolsó pillanatban ábrázolnám; búcsúzik, Lizelott visszatartja, maradjon Franciaországban. Rákóczi azt mondja: Nem lehet, Madame, mennem kell. Miért? Kérdi Lizelott. Nem tudom . . . — mondja a fejedelem — talán azért, mert még nem szenvedtem eleget. És el. Lám, mondaná Lizelott (aki mindig szeretett volna Németországba visszamenni) lám, akkor én ittmaradhatok, mert én eleget szenvedtem már. Valami ilyen. Föltéve, hogy egyáltalán lesz belőle valami. De, hangsúlyozom, félni nem kell tőle. A szinpadon nem lehet bolondozni.

Üdv.

Simonyi Zsigmond a Magyar Nyelvőrben elismeréssel írt a „Mit vétettem én?”-ről. (1916. 241—244.) — Mit Putz und Stingel = mindenestől.

21.

[1916. jún. 19.]

Kedves barátom és levelesládám,

tudományos levelét a legnagyobb örömmel olvastam. A Raugraffal annyiban mentem előre, hogy tudom most, hogy az a Raugrafschaft a XI—XII. században megszűnván, magyar egyértékűjét hiába keresném, keresztelhetem a Raugrafot ahogy akarom. Még azt volna jó tudni, hogy a Rau valamely területnek volt-e a neve, vagy mi egyébnek. (Pl. Markgrafban érzem a *Markot*, ebben a *Rauban* nem érzek semmit, illetve a *rauh* német melléknevet érzem, amelyhez, lehet, hogy semmi köze sincs a szónak.) Vagyis hátra volna egy német nyelvtörténeti szótár megtekintése, de igazán nem kérhetem önt még német filológiai munkálatok elvégzésére is. Az 1) pont alatt közölt Lizelott-adatokat tudtam a kezem közt levő munkátskából.

Elődöm Paul Heyse művét, ha meg tudja szerezni, nagy vígsággal veendem. Lehet, hogy ez olvasmány következtében majd lemondok az egész témáról. Ha ön ezt tudja, nyilván szorgalmasan rendelkezésemre bocsátja Elisabeth Charlotte-ot.

II. József változatlanul tovább érdekel. Bevallom, hogy nekem Marczali birtokomban van odahaza, az első kötet elejét olvastam is, nagyon borzalmasan megírt könyvnek találtam annak idején, s úgy emlékszem, hogy nem II. Józseffel, hanem e császárnak Magyarországra való hatásával, itteni működésével foglalkozik. Tehát a legszűkebb szempontból tárgyalja hőseit.

Engem pedig az *egész* figura érdekel. Levelezés Arneht-től, mit tesz az, hogy egy millióba kerülne? Mennyi az a millió? Kitűnő chronique scandaleuse-ök minden esetre jók volnának, szabadkőmívesi dolgozat érdekelne.

Sikerek? Középeurópa? Na ja. Ez a Középeurópa úgyis csak a Naumann fejében van meg, s nem az én számomra találta ki. Ha Középeurópát meg lehetne csinálni, akkor ugyanígy meg lehetne Egész-Európát, vagy az Össznépek-Világszövetségét is. S ha már agitáció kell, én az utóbbi mellett szavazok.

Az ön egyik levele nyomán írtam Simonyinak, üdvözöltem őt s kértem tőle a Nyelvőr ama számát. Meg is küldte „szívélyes üdvözlettel”, el is olvastam. Hát, ami azt illeti, elég vékonykának találtam. Bátorság-túltengésben Simonyi sem fog meghalni. Hiába na, a 'sidók mindig óvatosak. Még ha nyelvészek, akkor is.

Károlyi-nyilatkozat gyönyörű. Bizonyisten benne van ügyünk egész győzelme. Nem a kormányrajtás miatt olyan csendes az az irat, hanem mert érzi, hogy nem *lehet* hangosabb. Milyen jól megy az Igazságnak!

Egyéb nincs.

Üdvözli sok köszönettel

a fene fáradalmak miatt, amiket Önnek okozok

Gábor Andor

Fenyőháza, június? de hétfő, azt tudom.
Károlyit visszaküldöm, irattárba teendő

Raugraf Grimm szerint: „*graf am Oberrhein über noch wildes, unangebautes Land*”, tehát egy vad, barátság-talan vidék grófja. — Paul Heyse (1830—1914) Nobel-díjas német író. Sok drámát írt, művei közül a novellái a legértékesebbek. — Alfred Ritter von Arneht II. József leveleinek a kiadója. — Friedrich Naumann (1860—1919), a német liberális néppárt vezetője, egyik fő propagátora volt a „Közép-Európa” tervnek. Az első világháború idején a német imperializmus ezzel igyekezett a vele szövetséges országokat még szorosabban magához láncolni. — Károlyi Mihály 1916. jún. 14-én tartott beszédet a képviselőházban. Többek közt radikális föld-birtokreformot, demokratikus választójogot követelt, s azt, hogy hozzák nyilvánosságra azt a minimumot, amit az ország békefeltételnek elfogad.

22.

[1916. jún. 10.]

[Liselott megírása valószínűleg elmarad, s ha elkészülne, Rákóczi akkor is kimarad belőle Szekfű kívánságára.]

23.

Fenyőháza, [1916] július 8.

Kedves barátom,

ön már kidob, mert túlságosan igénybe-veszem mint tudományos kézikönyvemet. Ha Pesten volnék stb. . . ezt már ismeri. Ez alkalommal ez a mondat kell nekem *latinul*: „Nem tudsz latinul, doktor? Beszélj úgy, ha azt akarod, hogy az inas ne értse.”

Ennyi az egész, nem klasszikus latinság kell, csak olyan, ahogy orvosok egymás közt beszélni szoktak. A mondatban előforduló inas: lakáj, domestique, ha nincs rá latin szó, jó lesz a *cseléd* (férfi-cseléd) megfelelője. Csak hiba ne legyen benne. És ön, tudom, nagyszerű latin.

Régóta nem írt Tudósságod. Valami baj van?

Üdv és köszönet előre.

Jut eszembe: Ba-liga, Ba-lagi milyen furcsán egyeznek. Béke mindkettőre.

Gábor Andor.

24.

[1916.] július 16. (!)

Kedves barátom,

a csomagot köszönettel nyugtázom. Heyse kicsit megrémített verses formájával s már első tekintetre olyan szavakat és beszélésbeli hosszúságokat láttam benne, hogy, ha nem csalódom, valami nagy élvezetű olvasmányom nem lesz vele. Félretettem későbbi tanulmány céljaira.

Ellenben a törököket azonnal a legnagyobb élvezettel olvastam végig. Kitűnő munka; meglepő egységű áttekintés, elsősorú történetkritikai hozzászólás, magyar tudományban számomra szokatlan objektivitás van benne. Milyen kár volna Önért, egyrészt, ha nem érne száz évig, másrészt, ha el engedné térítettetni magát e, hogy úgy mondjam, szkeptikus történetiszemlélettől, harmadrészt, ha nem jutna akademische Laufbahnhoz, mert igen-nagy hasznot vélek származni a magyar tudományra egy ilyen irányban oktató és nemzedéket nevelő embertől.

Mindezt azért mondom ilyen részletesen, mert, véletlenül, ismét történettel foglalkozom. Pesten lévén ugyanis múlt héten egy napig, egyik antikvárius kirakatából kikanalaztam egy Görög Történelmet, írta Schwarz Gyula, és nekem egészen új dolgokat láttam benne. Nem tudtam eme Schwarz Gyuláról — él-e még, most sem tudom, nagyon öreg-e, fogalmam sincs róla — de igen derék legénynek látom e munkájából, csak egy kicsit gőgös már, hányaveti, valószínűleg attól, hogy sidó. És kétségbeejtő, mennyire nem tud magyarul, micsoda saját csodabogár nyelven ír, s hogy megtanulván 7—8 nyelvet, azt a fáradságot már nem vette magának, hogy magyarul is megtanult volna tisztességesen. Ez a Schwarz Gyula, ha nem is egészen, de azt a történetet írja már, amit én keresek, nem hajlandó elhinni, hogy ezelőtt kétezer évvel az emberek egészen más téstábol voltak gyúrva, mint a mostaniak, illetve nem postulója, hogy akkor az emberek (alaptermészetük szerint) másilyenek lettek volna, mint amilyenek ma. Talán nem fejezem ki magam elég világosan s talán untatom Önt ezekkel a felfedezéseimmel, de egyéb raktárak hijján önnél rakom le, hogy úgy vélem, rábukkantam már a magyar történetírásnak (annak, melyet én ismerek) a bajára. Ha rossziszemű — száz és egy okból, néha az okok miatt (kicsit kontradikció!) önkéntelenül rossziszemű — akkor nem akarja meglátni az igazat; ha jóhiszemű, akkor nem látja meg ama postulómat miatt, hogy a múltban másféle embereket akar látni, mint amilyeneket maga körül lát. „Aranykorokban” nagyszerű embereket keres, „hanyatlási” korokban pedig silányakat. És ehhez idomítja az anyagot, amit talál, és ezzel már hamisít is. Pedig, úgy látom, ha vannak kűtfők, azokból mindig ki lehet hámozni az igazságot, vagy legtöbb esetben, mert mikor valamit annak idején papírra vetett valaki, nem tudta, hogy aranykorban ír-e, vagy hanyatlásban, tehát az igazságot csak a saját szempontjából torzította el, tehát, e saját szempontok kikutatása után, az igazság helyreállítható volna.

Azt hiszem, a külföldön már régen így írnak történetet s utólag még fájdalmasabbnak látom az ön helyzetét, mikor látta, hogy egy ilyen egyszerű dolognak a megkísérlése miatt, micsoda utálatos láрма támadt.

Engem e Schwarz-féle könyvben, amely pedig még nem egészen tart ott, ahol én akarom a történetírókat, hallatlanul megleptek az egykori adatok közül ilyenek: Harmodios és Aristogeiton tisztos pederaszták valának, egymás szeretői s emiatt ölték meg „zarnoki vad Hipparchot”, akit megölni különben nem volt semmi okuk, mert mint az adatokból látom, nem is volt zarnoki vad. Ugyancsak e könyvből látom, hogy görög félistenek olyan rendesen loptassikkasztották az állam kasszákat, hogy lopniuk és sikkasztaniuk kellett is, hiszen emberek voltak. Látom, hogy Marathon és Thermopylae nem úgy voltak csodák, ahogy én bekaptam őket, hanem egész másképp, vagy esetleg sehogyse. Etc., etc. Mindezt kedvet támaszt bennem a múlt megismerésére, amely csak akkor érdekel, ha körülbelül velem egyszerű emberek mozogtak benne, de unalmassá és ostobává mosódik, mihelyt isten angyalkáival, dísz-minta-példa-emberfinomodványokkal van tele.

A fene egye meg az embereket, hogy ezt nem akarják megérteni.

Hogy' tartozik ez ide? Így:

Ezekről a török történetírókról — ha emlékszik elejtett szavaimra — én is azt hittem, hogy nagyon meghallgatnivaló papuskák. De jön a tisztaszemű és nem-hamisított-szájú ember és megmondja: ezért meg ezért a jó törökök a mi történetírásunk szempontjából egy ütet taplót sem érnek. Ott van, bár nincs ott, az is: ezeket ugyan kár kiadni. Mindenki más, vagy legalábbis sokan, az Akadémia kiadványa elé kellvén előszót írniok, adva lévén már a kiadvány: azt írták volna meg, hogy így-úgy, milyen érdekes Ludfi bej és Kacsafi pasa történetírói működése. Ön azonban, mert szép száraz tudományos szempontból rájött, hogy nem így van a dolog, megírta, hogy nem így van. Vagyis: sem a megtiszteltetéstől, sem az adottságtól nem lett elfogult. Ez az, aminek aztán én nagyon örülni tudok, amiből azonban ön sem házat nem építhet, sem egyetemi katedrát magának föl nem állíthat. Továbbá annak is örülök, hogy e felfedezését olyan csendes hangon adja elő, holott például most-forgatom-Schwarz ha fölfedez valamit mingyárt kellemetlenül hengec is vele. Ezért volna jó, ha önt békén hagynák dolgozni, mert ha minden munkája körül nagy és illetéktelen kontrázások volnának, végül kiugratná a csendes hangból s rávinnék, hogy itt-ott mégis a mellére üssön és saját érdemeit aláhúzogassa. S olyan szép az, mikor nem így van.

Ezek után elárulhatom, hogy a Törökökben tanúsított stilművészetével sem vagyok eléggé megelégedve, hogy még sok küzködést, plumpságot, igen sok germanizmust és más idegenizmust találok benne. Nem olyan művésze ön a nyelvnek, amilyennek én szeretném, amilyenné

igenis lehetne, ha kicsit jobban vigyázna. Nyugodtan leír ilyet: „retortán át gyömöszölni.” A kép nem jó. Nem lehet retortán át gyömöszölni valamit. Retortába rendesen folyadékok kerülnek. Ritka eset, hogy *rongy* kerül bele. Azt lehet a retortába *belegyömöszölni*, de *át* már azt sem. Másik: „prokrustesi ágyból *kilép*.” Nem jó, halvány. Ágyból nem lép ki az ember, hanem leszáll róla. Milyen eredeti volna, ha így írta volna: „Csilicsali bej, bár megpróbál leszállni (vagy kikelni) a stylizmus prokrustesi ágyáról (vagy ágyából) . . .” Más: Ön ezt írja: „mozogtatás.” Ez pongyolaság, elmebeli lustaság, mert közben eszébe juthatott volna a helyes szó: mozgatás. Egészen közel van hozzá.

Germanizmusok tömeggel. (Ti. olyanok, amik már kényelmetlenek, *rendes* germanizmusokkal sajnos valamennyien öntudatlanul tele vagyunk.) Ön ezt írja: ilyen adatok „jönnek elő.” Megint nincs messze a helyes: fordulnak elő.

Küzködésre, vagy legalább is a helyes szavak meg nem találására:

„ha még hozzá vesszük . . . akkor Evlia Cselebi alakját akár Thuanus és Puttendorf fölébe *kell* helyeznünk és munkáját szinte unicumszerű *értékkel kell* felruháznunk.

Igen, ha Evlia munkája a nyugati és nem a keleti történetírás terméke volna.”

Abszolút helytelen. Sorokon át nem vagyok tisztában az író szándékával. Ez így hangzik helyesen: „Thuanus és Puttendorf fölébe *kellene* helyeznünk és munkáját . . . *kellene* felruháznunk.” Ebből már tudom, hogy nem így van a dolog. Ön így folytatja:

„Az ő valódi értéke megállapítására . . .” Borzalmas. Így *kellene* lenni:

„Evlia valódi értékének megállapítására . . .”

Nem rostálom tovább, mert még megneheztel, amit pedig világért se tegyen. Nagyon szeretném, ha roppant gyönyörűen szerkesztené műveit, azért bántom ennyire.

Még egyet: Utóbbi időben feltűnően *nem* hívom önt ide. Ez azért van, mert palotám lakhatási viszonyai megváltoztak. A földszinten volt egy vendégszobám, de abba kénytelen voltam cselédeimet betelepíteni, mert a cselédszoba lakhatatlannak bizonyult, s emeleti vendéghelyiséget ennek következtében édes-anyámnak volt muszáj átnyújtani, aki pedig állandó lakos. Így aztán Ön a hotelben volna „ebek harmincadjára” vetve. De ha még így is ellátogatna ide: óriási jó kosztban és számtalan előadományban részesíteném.

Bocsánat a hosszúságért. Ha tintával írnék, rövidebb volnék.

Latin mondatot köszönöm, Hofbiblire vigyázok.

Üdvözlí

Gábor Andor

Schwarcz Gyula (1838–1900) történész, kultúrfilozófus, egyetemi tanár. „Görög történelem” c. műve 1900-ban jelent meg. — Szekfü török könyvéről l. a 13. levél jegyzetét.

25.

[1916 július vége vagy augusztus eleje]

Kedves barátom,

számomra nagyon érdekes levelét megkaptam és örültem neki. Azért nevezem „számomra érdekesnek”, mert kiderül belőle, hogy bölcsességeim nagyon régiek s hogy a legjobb úton vagyok arra, hogy — kicsit utólag — felfedezem Amerikát. Ja, ez a munkás élet átka: az ember 33 éves korában veszi észre, hogy, a lefelőrehaladottabb magyarok közé számítván és számíttatván, milyen hallatlanul elmaradt a valóban haladó világtól. NB. egy itteni és mostani olvasmányomban is felfedezem, hogy amit felfedezek, az már nagyon fel van fedezve. Ez az olvasmányom H. St. Chamberlain Grundlagen des XIX. Jahrhundertje, melyben tegnap meglepetve olvastam — de érvvel megtámogatva — amit a múltkor Önnek írtam, hogy nincs fejlődés és nincs hanyatlás a történetben: „es handelt sich in beiden Fällen um innere Gemütszustände (im letzten Grunde um transcendente Ahnungen) die das Individuum auf seine Umgebung hinausprojiziert.” És még vagy ezer felfedezésem van benne ebben a könyvben. Persze ennek a gazdag Chamberlainnek volt ideje összeolvasni azt az egész litteratúrát, amit nekem is el kellett volna olvasnom, hogy „megsejtéseimnek” kellő alapjuk legyen és hogy tudjam, melyik új közülük, melyik már elég-régi.

Viszont, amit ön ír az új-magyar történetírás megértéséről, nekem vadonatújnak, s mindenestre kitűnőnek látszik. Levelezésünk posthumus kiadásából mégis csak lehet majd valamit tanulni. Jé, hogy' megdicsérnek bennünket utódaink!

Történeti okulásaimnak nagyon örülnék, ha nem volna az a fatális pehhek, hogy a jelenlegi háborút még értelmetlenebbnek, ostobábbnak és fölöslegesebbnek tüntetik fel, mint amilyenek eddig is tartottam. Vagy: végeredményben még szomorúbbnak, mint amilyentől eddig félttem.

Heysét azóta elolvastam, s mert erről az elődömről sem vagyok tájékozva, csak négyszem-közt vallom be, hogy nagyon gyenge úrnak találtam. Igen ügyefogyott színpad-mester, helyenként halvány Shakspeare-utánozó, túl bieder-deutsch és a kelleténél unalmasabb. Pedig, ha nem családomban, nagyon sok jót hallottam vagy olvastam róla. Vagy a regényírásban nagy ő? Egyetlen regényéhez sem volt szerencsém. E ponton viszont Ön el ne áruljon senkinek. Nagyjában: a legmaguktól értődőbb olvasmányokat nem olvastam, s most már nem is fogom olvasni őket. Mit csináljak?

Schwarcz: ha gentry volt, miért nem tud magyarul? Időközben többször kísértett a fejemben az a gondolat: zsidó nem *mer* ennyire rosszul magyarul tudni, de Schwarcz: Schwarcz, az ilyen név mellé mindig ki kellene tenni a tulajdonosának, zárójelben, hogy (nem zsidó).

De hagyjuk ezt. Nyaraltomban annyit törtem a fejem mindenféle hiábavalóságokon, hogy végül megírtam az ellenkező végletet egy versben, s csak utólag vagyok elakadva vele, mert nem tudom, hogy tulajdonképpen micsoda világnézetet fejez ki. Fejtse meg, közlöm:

Vers: [itt következik a *Dal* című vers szövege. Megtalálható: Gábor Összegyűjtött versek. Bp. 1954. c. kötetében a 31–32. lapon.]

Próza:

A becsületes megfejtő között majd kisorsolok valamit. Nekem, utólag, egoistico-nihilisticusnak tűnik fel, belső dekadenciával és rohadsággal telinek, és sokféle irányzat keverékének.

Most jut eszembe, hogy a történetre vonatkozóan is alkottam egy verset. Érdekes:

Történetkönyvet forgatok,
Elmúlt időköt hallgatok.
Nézem: évek ezrein át,
Hogy' élt az ember, mit csinált?

A történésen áthatok,
És egyebet nem láthatok:
Zabált, nyüzsgött, kiáltozott,
S egy hajszálnyt sem változott.

A tegnap nincs a ma felett,
Az ember rosszabb s jobb se lett,
Nem is volt jó, vagy rossz soha,
Ritkán volt más, mint ostoba.

Tanulságot semmit se nyújt,
Föl nem emel és le se sujt,
Az ember, bármi rosszul élt:
Megérdemelte életét.

Próza:

Nem is tudtam, hogy ez Methodologia. Nagyon bocsánatot kér e levélért, barátja:

Gábor Andor

Houston Stewart Chamberlain (1885–1920) angol származású, reakciós nézeteket hirdető történetfilozófus. 1916-ban felvette a német állampolgárságot, a germán faj felsőbbrendűségét hirdette. — A történetre vonatkozó verset Gábor később alakította ötsoros strófékra. L.: Összegyűjtött versek. Bp. 1954. c. kötetében a 38. lapon.

Fenyőháza, 1916. aug. 15.

Kedves barátom,

már azt hittem: szülőföldje szép határán, felfedezvén az Ön személyazonosságát, rövid úton agyoncsapták Önt, nehogy a városát továbbra is rossz-hírbe hozza. Utóbb meg úgy véltem, eltévedt levelem, amit a benne-levő versek miatt, nagy-igen resteltem volna.

Na már most: mért nem hiszi el ön nekem, hogy igenis hazám a világ legutolsó országa azok közül, amiket ismerek? (Boldogult Szerbiát nem ismertem, Törökországot sem.) Igenis szomorú igazság, hogy Ausztria a maga utolsóágaival még egyre Magyarország előtt jár, de mennyivel előtte, mert Ausztria dekompozícióban és dekadenciában levő nyugat, míg ellenben mi dekomponálódunk és dekadálunk, anélkül, hogy ezt valamely virulat vagy szilárdság megelőzte volna. Nem is értem, hogyan van, de a mi emberanyagunk, amelyet magánéletében hajlandó volnék sokszor igen-jónak ítélni (a magyar fajt értem, alsó rétegeiben, mert mindig ott-kerestem a jót, följebb semmi sincs) egészen értéktelen mihelyt közéletet él. De 1914-től kezdve nem érdemes jobbfejta embernek lenni; jobban örülnék, ha amit a háború elpusztított, mind abba a kategóriába tartoznék, amiről úgy ítélek, hogy nem érdemelt egyebet háborúnál.

Bromján nevettem volna, ha nem tudom, hogy közben Ön nyilván rosszul-rosszul érezte magát. Csodálom, hogy valaki, aki tudja, hogy amit idegességnek nevezünk, lelki folyamat: az testi gyógyszer keres rája és épen egy vidéki orvosnál. Régen így vicceltek az emberek egymással:

- Fáj a fejem.
- Huzasd ki.

Ebben a viccben azért nem volt igazság, mert a fejfájás néha csak szimptóma, s a fáj a fejemre többször lehet „vágasd fel a gyomrod” és „bontasd fel a beled”-del felelni, mint a huzasd ki-vel. Míg ellenben az ideges embernek mindig használna ha a fejét kihúznák, mert lelkünk a fejünkben lakozván, a baj gyökeréhez nyulatnék minden-esetre. Ajánlom önnek az egész Freud-litteratúrát; azt hiszem az egyetlen valami, amivel zsidók mégis megajándékozták az emberiséget, persze majd akkor, ha jön egy keresztény teoretikus, aki rendbeszedi a dolgot.

Nincs igaza olvasmányaim elítélésében. Igen-sokat dolgozom, s természetes, hogy közben az én anyagomtól eltérő materiára vágyom. Szépirodalom nem érdekelhet — ahogy, azt hiszem a valamire való hentesek se szeretik a disznóhúst — minden egyéb ellenben nagyon érdekel, mihelyt csak valamit is látok benne, ami gondolkozásom irányának megfelel. Így a magammal hozott könyvek közül eddig kizárólag csak a, hogy úgy mondjam, tudományosakat olvastam el, s a Heysére is csak az tudott rávinni, hogy, ismervén bizonyos mennyiségű Liselotte-adatot, kicsit érdekelt: mi lett ezekből az adatokból. De mihelyt láttam, hogy semmisse lett belőlük, mingyárt nagyon nem-érdekelt az ügy. Liselotteről — hogy egészen megnyugodjék — egyelőre végkép lemondtam. Túl sokat kellene utána-járnom, ha mindent meg akarnék tudni, amit tudnivalónak vélek.

Mit csinál kis-Angyalom Bécsben?

Továbbá: mit csinál a docentúra? Ti.: mikor léphet életbe, ha minden jól megy; és mehet-e neki még rosszul? Erről nem vagyok tájékozva. Avagy ön sem?

Ne legyen búskomor; nagy háború-végszapot kezdek érezni és pedig, úgy nézem, a rosszabbik végről kezd szó lenni. S hogy ez milyen lesz, nagyon érdekes nézni. A másik nem is lett volna olyan érdekes, mint a hazug dolgok általában nem érdekesek. Ez azonban most az igazság szerint kezd menni s abból mindig furcsaságok sülnek ki.

Mikor jó történetírónak lenni, ha most nem, amikor tényleg kezd történni valami? (Mert a háború eddigi folyama, szerintem, a helyes történés megakadályozása volt csak.) Persze, hogy ebben a történésben mi személyesen hogy fogjuk érezni magunkat, — ami csak nekünk fontos — más kérdés. Ön még valahogy, mert hozzátartozik a szétszedendő állam vázához. De én sehova se tartozom, rólam nem lesz semmi intézkedés.

Mindamellett nem irigylí Önt

elnyomott történetírója:

Gábor Andor

[1916.] aug. 22.

Kedves barátom,

levelére, mely csaknem csupa örömhírt tartalmaz, következőket:

Igazságnak én azt tartom, hogy egy ilyen nem-természetes szövetség, amilyen a német—osztrák—bolgár—török *ne* győzhessen, mert abból semmi jó nem lehet. E négy népek közül én győzelmi jogosultságot csak a németben és bolgárban látok, de miután ők rosszul szövetkeztek, nekik is meg kell inni a keserű levét. Ausztriát ugyanis a mai összeállításában nem én ítélem fenállhatatlannak, hanem a legutolsó tíz év eseményei mutatták annak, mert — úgy vélem — lassan-lassan odakerültünk, hogy a folytonos belső agyarkodás miatt, az egyensúlyi helyzetnek folytonos keresése miatt, egyébre nem is tellett idő, ezek a szegény országok még annyit sem haladhattak, amennyit különben a Nyugat közvetlen szomszédsága által mégiscsak haladniuk kellett volna. Én az elmék általános elmaradásának egyik okát abban látom, hogy Ausztria csaknem mindegyik országában vannak közjogi csaták, s ezek Ausztria mai alakulásától fakadnak, nem magukból az elmékből. Egy önálló Magyarország például, ha még olya buta politikus nációna futyulna, Kalmár Antalokra, s rákényszerülne, hogy ne nem-létező jogokra, hanem létező javakra törekedjék. De míg nemzetvédők hőstetteket lehet elkövetni békében is, addig olcsóbb a nemzetet védeni, mert azt csak *szóval* is lehet, míg a nemzetet szervezni, előbbrekényszeríteni, kizárólag *munkával* lehet. Ahhoz elég a temperamentum, ehhez igazi energia kell. Ahhoz nem kell okosnak lenni, ehhez muszáj.

Amint látja, pecsovicsnak tetsző alapon az önálló Magyarország mellett vagyok, abban a percben, mikor kívülről is kezdenek kiabálni Ausztria kompozíciója ellen s mikor e külső kiabálóknak erejük is van arra, hogy minden harmadik évben egy majdnem-háborút s minden harmincadikban egy tényleges háborút csináljanak. Adva lévén egy külső Románia és Szerbia és Itália, sem az oláhokat, sem a rácokat, sem az olaszokat nem tartom megtarthatónak s nem félek attól, hogy tisztán majd kevés lesz a magyar, föltéve, hogy kitűnő emberek vezetik — s miért ne vezethetnék? — tíz millió magyar nagyon elég ahhoz, hogy finom kis országot alkosson, amely hamar-hamar elszaporodhatnék húsz millióra és még többre is.

Nem ellenérv, figyelmeztetem, az, hogy Ausztria kompozíciója ellen már száz évvel ezelőtt is kiáltoztak. Az csak teória volt, bár okos teória, mert azok a nemzetek, amikhez a mi nemzetségeink tartoztak, nem éltek államéletet, nem voltak kint tényleges hatalmi központok, amik húztak, vagy amik felé gravitálni lehetett volna. Most vannak és hiába mondom a szerbnek, hogy nézd, iszen neked nálam jobb dolgod van, ha ő odavágyik. És ha nem is vágyik oda, mihelyt a főszerebnek módjában van engem az alszereb miatt kívülről piszkálni, az lett, hogy adjam neki: csináljon vele, amit tud, vegye el tőle a vagyont, a kultúrát, amit állítólag én adtam neki. De miért venné? Ha minden szerb Szerbiához tartozik, vagyis Szerbiának nincsenek megvalósíthatatlan álmai, akkor ő sem Narodna-Odbranzák, hanem vasutat épít Szerbiában és vizes klozeteket állít fel Nisben, amiből a pszichére nézve áldás fakadoz. És így tovább. Hát persze, hogy az antant győzelme nem hozná létre ezt, de hacsak túlsok baklövést nem követnének el az osztozásnál, hatalmas lépéssel vihetnék előbbre ezt a fejlődést, amit, úgy látszik, végképp megakadályozni még azzal az óriási katonai felszereltséggel sem lehet, ami nekünk van, vagy nincs. Ezt Ausztriára.

Törökország pedig — s ebben az ön kis török értekezése is megerősített — ha mint történeti emléket érdekesnek, mint etnográfiai adalékot szépnek is ítélem, nem gondolom fenntartandónak. Sem Európában, sem Ázsiában. Államalkotó erőt nem látok benne, s nem látok visszatekintőleg a leghatalmasabb idejében sem. Akkor is csak török *uralom* volt, állam nem. Anélkül pedig nincs és fölösleges a nemzeti élet. Ez ellentmond látszólag a tizmillió magyarról szóló elméletnek, de csak látszólag. Magyar mindig *több* lett a történet folyamán, tehát ennek a nemzetnek a vonala mégiscsak fölfelé megy valahogy, török mindig *kevesebb*. Hát majd lesz idő, amikor egy se lesz.

Ha tévedek: elég komplikált az áttekintendő anyag, szolgáljon mentségemül.

Üdvözlöm a német értekezést. Dics szempontjából mindenestre jó lesz. Révai eset szomorú, de nem kívánhatjuk magunktól, hogy úgy győztünk legyen, hogy egyetlen kötekedő vagy ingadozó se maradjon sehol. S különösen, ha bizonyítékunk van rá, hogy a viselkedés ismét az átkos nem-olvasásból fakad.

Beöthy rektor utóda nem teológiai fakultásról leend?

Felvilágosításul: ez a Fenyeháza nem a Tátrában, hanem a Fátrában van, s Bécstől még messzebb, mint Budapesttől, tehát csak úgy „együttal” nem mehetek Bécsbe. Reméljük, hogy majdszak akad üzleti dolgom a császár városában, s akkor biztosan elkerülök az Ön színe elé, amit már most szívesen tennék, mert egy kicsit fáradt vagyok a sok pihenéstől.

Ciklámén-adatért köszönet. Angyalnak, ha ottvan, angyal üdvözetemet.

Szeretettel:

Gábor Andor

Kedd, Fenyőháza, [1916] aug. 29.

Kedves barátom,

midőn arról értesítem, hogy főhadiszállásomat Szeptember elejétől, azaz péntektől fogva, Budapestre teszem át, egyszersmind azt is tudomására hozom, hogy már a román hadizenetről is értesültem, s hogy attól félek: mégis nekem volt igazam.

A háborúnak ha nem külső, akkor belső okból is el kell vesznie, mert ugyanakkor, mikor a román hadizenet tölti meg hasábjait, az Est — nem tudom, nem kerülte-e el figyelmét? — foglalkozik Brandsch Rudolf szász képviselő egy levelével, s mert a szász ember nyugodtan és higgadtan, de faji különállósága tudatában, magyar sovinizmusról beszél, Estünk, mint a boldogult Nap, (a legrosszabb idejében), ügyész után kiáltoz. Hát így megy. Országok fenntartó erejének befelé az okosságot tartom, s úgy látszik a háború ezt abszolúte nem verte belénk, pedig bunkóval dolgozott. Nem halálos, ha okos országnak a hatalmon levői buták. De ha főnt is buták az emberek, lent is, abból egyszer csak ki kell őmleni a fekete konzekvenciáknak.

Ne mosolyogjon, hogy ilyen kicsinyes szimptomákból itélek, de már a háború elején az volt a meggyőződésem, hogy a pesti közlekedési zavarok és Galícia elvesztése közt egyenes összefüggés van. A németek azt a kétségbeejtő baklövést követték el, hogy egy leigázandó és rendbehozandó népet nem eltapostak, hanem szövetkeztek vele. Most ők is leigáztatnak és eltapostatnak.

Igaz: ami körülöttünk történik esztelenség és örület, de van benne rendszer. *Most már* van. Nem volt, amikor *mi* hadat üzentünk Szerbiának és nem volt, amikor Németország megüzente az ő különböző hadait. De Anglia hadüzenete óta logikusnak látom a történőket, s olaszok, románok hadüzenetét nem az őrzöngés legmagasabb fokának, hanem tisztulási folyamatnak vélem.

Hogy célt ér-e az örület azzal, hogy tisztul, még nem merem állítani, de valószínű, hogy igenis célt ér. Ez persze kétségbeejtő nekünk, mostani nemzedéknek, mely a nagytakarítási évek egész piszkát, izgalmát, bizonytalanságát a torkán kapja, de hogy a következő nemzedékek jobban fogják magukat érezni (jogosan), mint amilyen jól érezték magukat (jogtalanul) a bennünket megelőző nemzedékek, ebben hiszek.

Ha megérjük a végét (de erre mind kevesebb chance van) annál érdekesebb idők következnek, minél radikálisabb eredményeket produkál a háború. Mért volna lehetetlen, hogy az emberi butaság ebben az irányban kitombolván magát (a maximális vízállást a fejekben a mi szerb hadüzenetünk napján konstataíalom), most már — megint csak ebben az irányban — (hadi, katonai, háborúi dolgokban), okosabb idők következnek? Persze, hogy még sokat fognak tévedni az európai emberek, de azt a tévedést, hogy nekik ágyúval is elintézhető ügyeik vannak még egymással, talán mégsem követik el többször, föltéve, hogy most el tudják intézni, ami elintézni való. Ha nem: akkor ennek az európai kultúr-települetnek helyzetét reménytelennek vagyok bátor ítélni.

Fordulat: ha a nemzetközi szocializmusnak sikerül *nemzeti* alapon (ez elengedhetetlen) konföderálnia egész Európát, még minden megmenthető. De *ennyi* eszük — istenem, ők is csak emberek! — még a szocialistáknak sem lehet. A mai polgári és még felsőbb rétegeket uralmon hagyni nem lehet, mert, látnivaló, hogy esztelenségükkel elpusztítják kétezer esztendő egész természetét.

Szíves ellentmondásait, — bőven, hisz nyilvánosság elé most úgyis alig írhat az ember — Pestre kérem, amely város, centrális fekvésénél fogva, remélem legtovább lesz alkalmas tartózkodási helye a háborúban részt venni nem óhajtó elemeknek.

Üdvözli szeretettel

Gábor Andor

[1916] szept. 20.

[Szekfű mindenről tud, ami a lapokban megjelenik. Vélemény a nemzeti hiúság dédelgetéséről. Kár, hogy Szekfű húzódása miatt elmaradt „A száműzött Rákóczi” 2. kiadásának megjelenése, jelenleg a papírárok emelkedése miatt már nem valósítható meg.]

30.

[1916 ősz]

[Gratulálás Szekfű magántanárságához. Buzdítás: dolgozzon minél többet.]

31.

[1916 őszén]

Kedves barátom,

szép hosszú levelét megkaptam, de most kurtán csak arról akarom értesíteni, hogy a docentúrát feleségem is meg akarta ünnepelni, süttetett itthon egy szép nagy fehér kenyeret, s egy szép nagy barna libamájat, becsomagolta, megcímezte, elküldte a postára.

Őn, mint tájékozottabb, már tudja a folytatást, a postáról visszajött a csomag, hogy azt mondja, hogyan képzeljük? Bécsbe nem lehet élelmiszert küldeni. Most *mi* esszük a szép nagy fehér kenyeret és a szép nagy barna libamájat, Önt emlegetve.

Ha valamelyik vacsorája túlságosan bécsi, tehát túlságosan szűk, állítsa e kartont a tányérja mellé. Ez az egyetlen, amint mint egy agrár állam dús polgára Önnek szegény pragmatica sanctióval hozzánkcsatolt bécsinek nyújthatok. A többit nem engedi a P. S. korrektúrája. Mondjam-e mennyire sajnálom? Mireióért megkaptam az első jutalmat. A Hét a sárga földig levágott.

Üdvözli szeretettel

Kedd, este

Gábor Andor

Szekfű magántanári kinevezését 1916 őszén hagyták jóvá. — Gábor Mistral Mireióját 1903-ban fordította le, megjelent a Kisfaludy Társaság Évtárájában 39. kötetében. 1916-ban átdolgozta és újból megjelentette.

32.

[1916. nov. 23—26. közt]

[A Ferenc József halála miatti gyász tönkretette a Szépasszony című darab sikerét. Gábor fél, hogy a Dollárpapa is meg fog bukni.]

33.

[1916 december]

[A „Mit vétettem én?” honorárium. A Gábor-darabok bécsi előadásai. Vélemény Pauler Gyula történetíróról és vele kapcsolatban a történelmi balvélekedésekről.]

34.

1917. jan. 20.

[Gábor „igen erős depresszióban” él.]

35.

[1917 közepe]

[Dick szeretné kiadni magyarul a „Der Staat Ungarn”-t, sőt a német kiadásra is vállalkozna, de Gábor hasznosabbnak tartja, ha „igazi németnél” jelenik meg. Mennyi legyen a tiszteletdíj?]

[1917, október vége] Szerda, este.

Kedves barátom,

szíves sorai nagyon jól estek, nemcsak mint a vígasztalói szomorú bukásomnak, hanem s legfőképp mint beszámoló. Én ugyan nagyon jól tudom, hogy a sajtó hazudik általában, mégis az összes bécsi lapokban olyan *egyhangúlag* láttam konstatálva azt a *tényt*, hogy a publikum nemcsak nem mulatott, hanem fűtyült is, hogy azt kellett hinnem: valóban megtörtént ez, hiszen egészen az ujjukból ezek a gazemberek sem merik szopni, amit írnak. S az ön levele azt látszik mutatni, hogy mégis az ujjukból szopták.

Sajnos, a lényegen nem változtat a dolog. Feltéve, hogy a prömier-estén nem bukott meg a dolgozat — én nem voltam ott, nem tudhatom — másnap reggelre valóban meg volt bukva, mert a sajtó olyan egyöntetűen dorongolta le (minden lap, ami elem került ugyanúgy, vagy még rosszabbul írt, mint a Tagblatt), hogy ehhez a darabhoz a publikum nem megy be s azonfelül Bécsben a színházigazgatók olyan páni félelemmel vannak tele a sajtóval szemben, hogy még ha a publikum egy kicsit be is menne: az igazgató nem meri műsoron tartani a darabot. Vagyis: mikor a gazemberek írták, amit írtak, akkor talán még nem volt igazuk, de mire nyomtatásban megjelent már igazuk *lett*. Hogy attól *lett* igazuk, hogy azt írták, amit írtak: az már mindegy.

Hogy a sajtó, ha rosszhiszemű is, legalább a tények előadásában (publikum unatkozott és fűtyült) esetleg mégsem hazudik, azt annál inkább elhittem, mert én előre láttam, hogy az előadás nagyon rossz lesz, legalább az én szememnek nagyon rossz volt, s elképzelhetőnek tartottam, hogy e rossz előadáson keresztül semmi nevetnivaló a darabban nem marad. Úgy látszik, idegen szem még talált nevetnivalót.

Sajtó úr valóban össze volt egy kissé esküdve ellenem, de nem felső nyomásra, hanem, mint utólag értesülök azért, mert közben híre ment Bécs zurnalisztikájában, hogy én milyen ilyen-olyan gazdag férfiú vagyok, milyen sokat írok és keresek egy évben, darabjaimat egypár nap alatt írom, etcetera, egyéb lényeges adatok. Innen az *egyhangú* kritika.

Na mindegy. Ezen már nem változtat a legerősebb sajtótörvény sem. Amíg az emberek nem tudják, hogy ha majd már mindenféle szabadság lesz is: sajtószabadságnak akkor *sem* szabad lennie, addig ezen segíteni nem lehet. Itt-ott bizony megissza az ember a levét a francia forradalom némely tévedéseinek. Általában azt hiszik, hogy nem ez a legsúlyosabb tévedése. Pedig ez az. Az emberiség beteg, ez biztos, de, hogy a sajtó a legnagyobb betegsége: ez még biztosabb. Bizonyisten nem mint a Dollárpapa elnadrágolt szerzője mondom ezt, hanem mint objektív orvos.

A magyarban a Hazádnak rendületlenül énekelték, s a németben — eredetileg — a Gotterhaltét. De a cenzúra betiltotta. A színpadnak ugyanis *van* Bécsben cenzúrája, a sajtó, a haditerület kivéve, szabadon garázdálkodik. Sebaj, lesz ez még rosszabbul is.

Korrektúrárt átnyújtottam a nyomdának. Figyelmeztetem Önt arra, hogy külförmében a magyar szedés azért mutat *most* olyan rosszul, mert a német levonat már ritkítva és tisztességes papíron ábrázolja a betűket, míg a magyar szedésben még nincs benne a „durchschuss” és a papír is, amire a lehúzás történik egész utolsó. Majd a végén a magyar szedés is elég szép lesz, ha olyan szép nem is, mint a német (Germánhonban a nyomdák a háború alatt is fel tudták frissíteni betűiket, nálunk nem lehetett, nem jött a n. matrica a németektől.)

Még egyszer köszönet és hála fáradtságáért és szíves soraiért, írjon hamar, öreg Károlyi apáról is, kit Dáviddal együtt, szívélyesen üdvözlök. Öleli:

Gábor

Mellékelt bélyegeket és lev. lapokat azért küldöm, hogy az osztrák kincstár ne nyerjen rajtuk. A zsebemben maradtak, mikor hazajöttem s itthon csak elhányódnának. Ha Önnek Pestről hazamentében majd magyar bélyegei és levelezőlapjai maradnának valamikor: küldje el őket nekem.

[1917. okt.—nov.] Szerdán este.

[A Dollárpapa bukása után nem várható, hogy a közeljövőben külföldön elő fognak adni más Gábor-darabot. „A magyar állam életrajzá”-t már nyomják. A levél vége:]

Dolgozik-e valamit? Én már fölvettem rendes munkáim folyamát, illetve rendes munkát-lanságomét.

Januárig a következő könyveim látnak gázvilágot: a holnapi napon: Harminchárom (ko-moly költeményeim) jövő héten: Mancika tündér (mindenféle marhaságok) decemberben: A hatalmas vadász (kis-egyéb marhaságok) December 29-én este felolvasó estét szándékozom tartani a Vigarda kis-teremben, mindenféle béke-irataimból. Egyéb tervem nincs, amit Öntől is hallani óhajtok.

Üdvözli szeretettel:

Gábor Andor

38.

Kedd, 1917. nov. 26.

Kedves barátom,

nagyon köszönöm szíves sorait 33 ügyében. Bár megriasztott, egyfelől, hogy világszemléletem a könyvben, íme, oly feketének tűnik fel, hogy Ön szinte szükségesnek látja a vigaszt, másfelől örültem neki, hogy olvasómnál, ez esetben Önnél, a verseim bizonyos eltűnődést, kis meg-döbbenést, mindenképpen: észrevehető kedélyállapot-változást idéznek elő. Ez szinte több, mint amit reméltem, mikor eléggé előrehaladott kora, s egészen másirányú működés után, úgynevezett lírára útjára léptem. Nem látom magamat hatástalannak olvasómnál. Olvasóm, persze, nagyon kevés lesz, de, végül, a fekete szövegekben is csak azok válogatnak, akiknek gyászuk van, vagy akik tudják, hogy gyászuk van. Ezek, hálísten, legalább az utóbbiak: nin-csenek sokan. Már t. i. lelki gyászlakodást értve.

Világszemléletem védelmére van szerencsém felhozni a következőket:

Őn nagyon jól tudja, sőt szememre is vetette, hogy a végcéltól eltekintve, a közelfekvő, vagy legalább is elméletileg közelfekvő, tehát emberileg lehetséges célok szempontjából a leg-túlzabb optimizmusban leledzem, s az a vélekedésem, hogy a teóriát mellőzve a praktikumok-ban az ember élete igenis nagyon kitűnően — a mostani állapotoknál összehasonlíthatatlanul kitűnőbben — berendezhető. Az ember, mint tömeg, úgy hiszem, nagyszerűen elintézhető. Csak az emberrel, mint egyénnel van nagyon nagy baj. Nemhogy rendbe nem hozható, hanem, attól félek, az emberen, mint egyénnel nem lehet segíteni, az egész helyzete reménytelen. Addig boldog az ember, amíg tömeg-életének kérdéseivel áll szemben. Mert nemcsak elméletileg tud rendszert és rendet vinni beléjük, de gyakorlatban is mind közelebb juthat a kitűzhető vég-célokhöz. És etappok vannak itt és fejlődési lehetőségek. Az ember, mint egyén, ellenben, mingyárt az első lépésre szemben találja magát nem is a nagy Érthetlenséggel, hanem min-gyárt a nagy Értelmetlenséggel is. Ha így formulázom, talán jobban megközelítem:

Az ember (mint sokaság) életét tele lehet rakni célokkal, az Ember (mint egyén) azonnal ott áll a Lét céltalansága előtt.

Ebből az is kitetszik, hogy az egyének veszedelmesek a közre, mert félő, hogy a Lét céltalan-ságát átláptálják az életbe. Nem csoda, sőt bizonyos értelemben helyeselhető, hogy az em-beriség nem kedveli gondolkodóit, hiszen maga az ember sem kedveli önmagában a gondolkodót. Én legalább úgy vagyok vele, hogy vannak napjaim, amikor már ezzel a tudattal kelek fel:

— Ajvé, ma gondolkodás lesz.

Persze, hogy a gondolkodás, ahogy' megtalálja a kapcsolatokat, örömet is okoz, de vég-eredményben, mikor kilyukad a nagy Lyukba: a legfájdalmasabb sport. Nincs igaza Schopen-hauernek, mikor azt a nagyon szép mondatát leírja, hogy persze a gyönyörűen ívelt homlokok alatt megszülető hatalmas gondolatok nem is valók a lapos stupid fejekbe. Abban nincs igaza, hogy lenézi a lapos, stupid fejeket. Ha a gyönyörűen ívelt homlokok számára nem adna dacot és tetterőt annak az akarása, hogy gondolataikat mégis beerőszakolják a lapos, stupid fejekbe, akkor a gyönyörűen ívelt homlokok egyenesen a falba verődnének mindgyárt. De nem teszik, mert, istennek hála, ezek a gyönyörűen ívelt homlokok is csak emberfejek, tehát ragaszkodnak ahhoz, hogy a stupidok felvilágosítandók, s ez aztán kiad annyi szórakozást, ami kitölt egy emberéletet, sőt bele tudja sodorni az Embert az emberi örömekbe. (Példa: Schopenhauer öregsége, amely tele van gyerekesen polgári örömmel afelett, hogy az emberiség szíjja már a mérget, amit ő kigondolt, vagy felfedezett — legalább részben — számára. Példa — si par-va . . . — én, amikor levelem elején örültem, hogy Önnek is megkeserítettem vagy egy fél-óráját.)

Brr . . . már megint nincs vége a gondolatmenetnek, illetve ahogy' írom: látom, hogy mit mindent kellene még hozzákapcsolni. Hogy levágjam: az én immanens optimizmusom és transcendentális pesszimizmusom egy rémes keverék, mert ha akármelyik oldalról indulunk el: ugyanabba a semmibe vezet. Ha az embert, mint tömeget, kitűnően elintézzük, akkor lehetőségessé tesszük számára, hogy mint Egyén éljen, s ezzel a világszakadék partjára tettük le. Vagy a már a szakadék partján levők visszakiabálnak, hogy: ne hozzuk rendbe az embert, mint tömeget, mert akkor mindnek nagyon rosszul fog menni, tehát jobb, ha mindent úgy hagyunk, ahogy' van. Szóval: a végeredményt mindenütt iszonyúnak ítélem, s csak akkor nem fájul meg a szemem, ha csupán a középső fokozatokat nézem, anélkül, hogy gondolnék arra, hová vezetnek e fokozatok.

Na, hagyjuk, mert hisz csak céltalan lehet egy értekezés, amely azt akarja bizonyítani, hogy semminek sincs célja. Nem? Ezennel visszatérek a pozitívumokra s megkérdem: nem tudja-e mikor akarja megjelentetni a német cég az Ön művét? És van-e sok baja a magyar korrektúrával? A külsínre a végén vigyázni fogok.

Üdvözlí szeretettel és köszönettel:

Gábor Andor

33 = Gábor „Harminchárom” c. verseskötete.

39.

[1918. jan. vége] Péntek.

Kedves Szekfűm,

levelét itthon kaptam meg, mert nem lehetett a Tátrába mennem, most már nem is lehet, egyelőre. Tehát bármikor jön, örömmel várom, bármily nagy tanácskozásokra. Figyelmeztetem azonban, hogy *ilyen* kedvező helyzete, mint most, a felolvasások megkezdésére sohasem lesz, mert a lapokat annyira fenyegeti állandóan a papírhiány, hogy egy jobbfajta skandalumot nem is győznek terjedelemmel. De meg a publikum érdeklődése is inkább Brest-Litovszkban jár, mint az Egyetemen. Továbbá: talán a Pesti Hírlap sem lehet olyan harapós ezentúl, mert én ott munkatárs úr vagyok és még hasonszőrű új emberek is vannak ott. Marad tehát az Mg. [Magyarország], ahol szintén, ha nem is nagyon, de másféle szelek fújdognak. Ez mind kedvező, tehát censeo: előadásokat megkezdeni.

Esz-tendő első száma nem valami gyönyörű, de hátha jobbra fordul.

No de minderről bővebben tárgyaloghatunk személyesen. Német könyvet nagyon várja

Gábor

Breszt-Litovszkban 1917. dec. 22-én kezdődtek meg az Oroszországgal való béketárgyalások. — Az „Esz-tendő” c. folyóirat első száma 1918 januárban jelent meg.

40.

[1918 január]

[Gratuláció a „Der Staat Ungarn” megjelenése alkalmából.]